

اسلامی ہندوستان کا ابتدائی علمی دور

سیاسی پس منظر

ہندوستان میں اسلامی ثقافت کا آغاز پہلی صدی ہجری سے ہوتا ہے جبکہ محمد بن قاسم نے سندھ اور ملتان کو فتح کیا اور اس طرح شمال مغربی ہندوستان قلمروئے خلافت میں داخل ہوا۔

لیکن ہندوستان پر یغزوں کی یورشیں سلسلہ ہی سے شروع ہو چکی تھیں۔ جبکہ ان کا ایک بحری بیڑا بندرگاہ تھانہ پر حملہ آور ہوا۔ اس کے بعد بحری مہموں کا سلسلہ تو بند ہو گیا، البتہ خشکی کی جانب سے وقتاً فوقتاً حملے ہوتے رہے۔ لیکن ان حملوں کی نوعیت ہنگامی یورشوں کی تھی۔ مگر جب محمد بن قاسم نے ۹۳ھ میں سندھ اور ۹۵ھ میں ملتان فتح کر لیا تو ہندوستان میں باقاعدہ اسلامی حکومت کا افتتاح ہوا۔

محمد بن قاسم کی فتوحات کا سلسلہ اور آگے بڑھنا، مگر نئے خلیفہ نے اسے معزول کر کے دوسرا والی بھیجا۔ ۱۱۰ھ تک سندھ اور ملتان کا ایک ہی گورنر ہوا کرتا تھا، مگر بعد میں دونوں علاقے علیحدہ ہو گئے۔ سندھ میں دربار خلافت سے گورنر مقرر ہو کر آتا تھا اور ملتان میں حکومت بنو مہمہ کے خاندان میں منتقل ہونے لگی۔

۱۳۲ھ میں امویوں کے بجائے عباسی خلیفہ ہوئے اور سندھ عباسی خلافت کا ایک صوبہ بن گیا۔ مگر

لے "وقتی عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ عثمان بن ابی العاصی البحرین و عمان سنہ ۱۵۱ فوجہ اخاء الحکمر الی البحرین و مضی الی عمان۔ ناقطع جیشھا الی تانہ (تھانہ) فلما رجم الجیش کتب الی عمر یطلبہ" (فتوح البلدان للبلاذری ص ۴۳۸)

لے خشکی کی طرف سے پہلا حملہ حارث بن مرثد البعیدی نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ کی اجازت سے کیا؛ فلما کان آخر سنہ ۳۸ و اول سنہ ۳۹ فی خلافة علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ توجہ الی ذلک الشغل الحارث بن مرثد البعیدی متطوعاً باذن علی قطیف و اصاب مغنماً" (ایضاً ص ۴۳۸)

کچھ دن بعد عرب خاندانوں میں بمبئی و نزاری غصبت نے خانہ جنگی کی شکل اختیار کر لی۔ جو گورنر بھیجا گیا، ناکام ہوا، آخر کار ۲۴۰ ھ میں المتوکل علی اللہ عباسی نے مجبور ہو کر ایک مقامی امیر عمر بن عبد العزیز الحبابی کو سندھ کا نیم خود مختار حاکم تسلیم کر لیا، اور اس طرح ہندوستان میں پہلی مستقل اسلامی حکومت کا قیام ظہور میں آیا۔ ہزاری خاندان چوتھی صدی ہجری کے اختتام تک سندھ میں حکمران رہا۔

ملتان میں چوتھی صدی ہجری کے ربع ثالث تک بنو منبہ کی سنی حکومت تھی۔ اس کا خاتمہ اسماعیلی داعی جلم بن شیبان نے کیا۔ جلم ہی نے ملتان کے مشہور بت کو توڑا تھا۔ اس کے جانشینوں کی سیہ کاریوں اور الحاد و بے دینی سے تنگ آ کر محمود غزنوی نے ۴۰۱ ھ میں ملتان پر حملہ کر کے اس پر قبضہ کر لیا۔ یہاں سے خاتمر غائب ہو کر اسماعیلیوں نے منصورہ (سندھ) پر قبضہ جمایا۔ مگر ۴۱۷ ھ میں محمود نے حملہ کر کے منصورہ کو بھی غزنی کی سلطنت میں داخل کر لیا۔

غزنوی خاندان کا بانی سبکتگین ۳۶۶ ھ میں غزنی کے تحت پر بیٹھا۔ ۳۸۷ ھ میں اس کی وفات پر اس کا بیٹا محمود اس کا جانشین ہوا۔ محمود نے پنجاب فتح کر کے اپنی سلطنت میں ملا لیا۔ اس طرح اسلامی ثقافت کا مرکز منصورہ و ملتان سے لاہور میں منتقل ہو گیا۔ محمود نے ۴۲۱ ھ میں وفات پائی۔ اس کے

لہ "ثم وقعت العصبية بين النزاييه واليمانيه فمال عمر بن الى اليمانيه فسار اليه عمر بن عبد العزيز الحبابي فقتله" (ایضاً ص ۴۵۰)

۴۷۷ ھ وقوفی ہادون بن ابی خالد عامل السند سنہ ۲۴۰۔ دکتب عمر بن عبد العزیز الساجی والمنتمی الی سامہ بن لوی صاحب البلد ہنالک ینکروانہ ان ولی البلد قام بہ وضبطہ فاجابہ الی ذلک فاقام طول ایام المتوکل۔ (تاریخ یعقوبی مطبوعہ العزیز الخلف الجزء الثالث ص ۲۱۵)

۴۷۷ ھ چنانچہ ابن حوقل جو یہاں ۳۶۷ ھ میں آیا تھا لکھتا ہے: وجماعہ الملکان علی نصف فوسخ.... بعسکر امیر... وہومن ولد سامہ بن لوی بن غالب ولبس ھب فی طاعة احد وخطبتہ لبني العباس (کتاب صورة الارض لابن حوقل ص ۳۲۲)

۴۷۷ ھ چنانچہ ایرونی لکھتا ہے: فلما استولت القرامطة علی الملکان کسہ جلم بن شیبان المتخبط ذلک الضم و قتل سدنتہ (کتاب مالہند من مقولہ مقبولہ اور مزولہ عندا لعقل صفحہ ۵)

۴۷۷ ھ ابن الاثیر ۴۱۶ ھ کے واقعات کے اندر محمود کے حامی منصورہ (سندھ) کے بارے میں لکھتا ہے (کامل الجلد التاسع ص ۱۱۹) (باقی صفحہ ۱۹)

جانشینوں کو سلاجقہ اور غوری حکمرانوں سے ٹکر لینا بڑی مسلسل جنگوں نے انھیں زبوں حال کر دیا، یہاں تک کہ خسرو شاہ غزنوی کے حملے سے پریشان ہو کر لاہور چلا آیا۔ اس کی وفات پر اس کا بیٹا خسرو ملک اس کا جانشین ہوا۔ مگر ۵۸۳ھ میں سلطان معز الدین محمد سام نے حملہ کر کے غزنوی خاندان کا خاتمہ کر دیا۔

سلطان معز الدین محمد سام ۵۶۹ھ میں غزنی کے تخت پر بیٹھا۔ ۵۷۱ھ میں اس نے ملتان کو قرامطہ (اسماعیلیہ) سے جو وہاں پھر قابض ہو گئے تھے، چھینا۔ ۵۸۳ھ میں لاہور کو فتح کر کے علی کرمان کو نائب سلطنت اور سراج الدین مہناج جو راجا کی قباضی لشکر مقرر کیا۔ ۵۸۸ھ میں ترائن کی لڑائی ہوئی جس کے نتیجے میں اجیم، سواک، ہانسی اور سرتی کا علاقہ غوری حکومت میں داخل ہو گیا۔ اگلے سال قطب الدین ایبک نے میرٹھ، دہلی اور کوئل (علی گڑھ) کو فتح کیا۔ ۵۹۰ھ میں سلطان نے بنارس اور قنوج کو مفتوح کیا۔ غرض چھٹی صدی ختم ہوتے ہوتے شمالی ہندوستان کا بڑا حصہ غوری حکومت میں داخل ہو گیا۔ ۶۰۲ھ میں سلطان محمد غوری نے ایک باطنی فدائی کے ہاتھ سے شہادت پائی۔

محمد غوری کی وفات پر اس کا آزاد کردہ غلام قطب الدین ایبک اس کے ہندوستانی مقبضات کا وارث بنا۔ قطب الدین نے ایک نئے سلسلہ کی بنیاد ڈالی جو ”غلام خاندان“ (دولتِ ملوکہ) کے نام سے مشہور ہے۔ اس کی وفات (۶۰۷ھ) پر اس کا بیٹا آرام شاہ تخت نشین ہوا، مگر جلد ہی مر گیا۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۱۸) ”دقصد المنصورۃ وکان صاحبھا ارتد عن الاسلام... فاحاط بہ دین معہ۔ فقتلوا اکثرھم و غرق منھم کثیر و لم یبق منھم الا القلیل۔“

لہ ”خاندان آں ناصر الدین سبکتگین مندرس گشت... وبادشاہی ایران و تخت ہندوستان و مالک خراسان بملوک و سلاطین شیبیان رسید“ (طبقات ناصری ص ۲۷)

لہ ”وہنگام مراجعت در دیک کہ نام دیہے است از توابع غنیش از دست فدائی کھو کھر شہید شد“ منتخب التواریخ بدایونی مطبوعہ نو لکھنؤ پریس صفحہ ۱۵۰)۔ اسی طرح ابن الاثیر لکھتا ہے: ”وقیل انما قتلہ الاسماعیلیہ لانھم خافوا خو وجہ الی خراسان وکان لہ عسکری عامر بعض قلاعہم“ (الکامل الجلد الثانی صفحہ ۸۲)۔

لہ الکامل لابن الاثیر الجلد الثانی عشر ص ۹۶: ”واشھد علیہ ایضاً بعق قطب الدین ایبک بملوک شہاب الدین و نائبہ بلاد الهند و ارسل الی کل واحد منھما الف قیاد و مائتہ داس من الخیل... و سار رسول ایبک الیہ وکان بفرشا پور... فلما قرب الرسول نبہ... لبس الخلعۃ۔“

اس کے بعد امرائے سلطنت نے شمس الدین التمش کو تخت پر بٹھایا۔ التمش کا خاندان ۶۶۲ھ تک تختِ دہلی پر متمکن رہا۔ اس کے بعد اس کے غلامان چہلگانی میں سے بلبن تخت نشین ہوا، جس نے ۶۸۵ھ میں وفات پائی، اور خود غرض امراء نے اس کے ماتجربہ کار پوتے کیتباد کو تخت پر بٹھا دیا مگر فوجانِ بادشاہ کی عیش پرستی، خود غرض امراء کی باطل پُری اور وفادار ملازمین کی بے دلی نے ۶۸۸ھ میں کیتباد کے ساتھ خاندانِ مرا لیک کو کبھی ختم کر دیا۔

کیتباد کے بعد جمال الدین خلجی نے ایک نئے خاندان ”دولتِ خلجیہ“ کی بنیاد ڈالی۔ مگر وہ ۶۹۵ھ میں اپنے بھتیجے علاء الدین کے ہاتھوں قتل ہوا۔ علاء الدین بڑا حوصلہ مند فاتح اور کشور کش تھا۔ اس نے تقریباً پورا برصغیر اپنے زیرِ نگیں کر لیا مگر آخر کار ۷۱۶ھ میں وہ بھی فرشتہٴ اجل سے مغلوب ہوا۔ اس کے کچھ دن بعد اس کا بیٹا قطب الدین مبارک شاہ تختِ حکومت پر بیٹھا۔ اس نے ایک نو مسلم غلام خسرو خان پر ضرورت سے زیادہ اعتماد کیا اور انجام کار اسی محسن کش کے ہاتھوں شہید ہوا۔ مگر امراء نے اس ہمک حرام کو کبھی نہ چھوڑا۔ اب خلجی خاندان میں کوئی وارث تخت و سلطنت نہیں رہ گیا تھا۔ اس لیے ایک نیا خاندان برسرِ اقتدار آیا۔ یہ تغلق تھے۔

دولتِ تغلقیہ کی بنیاد غیاث الدین تغلق نے ڈالی۔ ۷۲۴ھ میں اس کے انتقال پر اس کا بیٹا تغلق اس کا جانشین ہوا۔ وہ اپنی جامع اندازِ سیرت کی وجہ سے تاریخِ ہند کی مشہور شخصیتوں میں سے ہے ایک جانب تاریخ و تراجم کے صفحات اس کے جود و سخا کے قصوں سے معمور ہیں تو دوسری جانب اس کے قتل و تعذیب کی داستانیں ہیں جنھیں سن کر آج بھی رونگٹے کھڑے ہو جاتے ہیں۔ اس بلوں مزاجی اور سفاکی کا نتیجہ یہ ہوا کہ امراء اس سے بدول ہو گئے۔ مقدر بھی اس کے عزمِ راسخ کے باوجود ناسازگار ہی رہا۔ چنانچہ اس کی زندگی کا آخری حصہ مختلف صوبوں کی بغاوتوں کے فرو کرنے کی ناکام کوشش ہی میں گذرا اور اسی ناکام کوشش میں اس نے ۷۵۲ھ میں وفات پائی۔

سلطان محمد تغلق کی وفات پر اس کا چچا زاد بھائی فیروز تغلق اس کا جانشین ہوا۔ وہ بڑا ہی

لہ این بطوطہ محمد بن تغلق کے بارے میں لکھتا ہے: وهذا الملك احب الناس في اسداء العطايا وادارة الدمار. فلا تخلو بابه عن فقير يعني اوحى يقتل. وقد شهرت حكاياته في الكرم و الشجاعة وحكاياته في الفتك والبطش بذوي الجنایات (رحلة ابن بطوطه المجلد الثاني صفحہ ۴۱-۴۰)

نیک نفس اور منصف مزاج بادشاہ تھا۔ اس نے اس انتشار اور طوائف الملوک کو روکنے کی کوشش کی۔ مگر قسمت کے آگے کسی کی پیش نہیں جاتی۔ محمد تغلق کے حکم سے جن بے گناہوں کا خون بہایا گیا تھا وہ رنگ لاکر ہی رہا۔ فیروز تغلق نے پیرانہ سالی میں ۷۹۹ھ کے اندر وفات پائی۔

وہ عظیم الشان سلطنت جو محمد تغلق نے خلیجی حکمرانوں سے ورثہ میں پائی تھی کچھ ہی عرصہ بعد پارہ پارہ ہو گئی، اور فیروز تغلق کے جانشینوں کا اقتدار دہلی کے مصافات میں محدود ہو کر رہ گیا۔ یہاں تک کہ ۸۰۰ھ میں تیمور نے حملہ کر کے اس ظاہری پردے کو بھی چاک کر دیا۔ دہلی کی مرکزیت ختم ہو گئی۔ ملک مختلف صوبوں میں تقسیم ہو گیا۔ ہر صوبے کا حاکم خود مختار بن بیٹھا۔ تیمور نے جاتے وقت خضر خاں کو دہلی کا حاکم بنا دیا تھا، جہاں اس کے خاندان نے ۸۵۲ھ تک حکومت کی، ان کے بعد لودھی سلاطین کا دور دورہ شروع ہوا۔ ان کا آخری تاجدار ابراہیم لودھی تھا جسے ۹۳۳ھ میں ختم کر کے بابر نے مغلیہ سلطنت کا افتتاح کیا۔

اسلامی ثقافت کی ترقی و اشاعت

مسلمان حکمرانوں نے ہمیشہ علمی سرپرستی کو لازم سلطنت میں محسوب کیا۔ چنانچہ محمد بن قاسم نے حجاج کو جو رپورٹ بھیجی تھی اس میں حسب تصریح ”چچ نامہ“ مذکور تھا:

”بجائے تعب گاہ کفر مساجد و معابد پر آورہ شد و بانگ نماز و خطبہ و منابر نہادہ آمد۔“

یہی مساجد آگے چل کر اسلامی تعلیم کا مرکز بنیں۔ پھر فاتحین کی تبلیغی مساعی نے مقامی آبادی میں بھی اسلامی ثقافت کی ترقی و اشاعت کا جذبہ پیدا کر دیا تھا۔ اسی جذبے نے حدیث میں ابو عشر نجف، فقہ میں اوزاعی، کام میں عمرو بن عبید اور شعر و شاعری میں ابو عطاء بن یسار پیدا کیے۔ ہماری خاندان کے دوسرے حکمران

۱۔ ابو عشر نجف بن عبد الرحمن السندی المدینی ... یروی عن محمد بن عمر بن نافع و هشام بن عروہ و روی عنہ

العمالیمون۔ قال ابو نعیمہ کان ابو عشر سندیاً (الانساب للسماعی و ترقی ۳۱۲)

۲۔ (الاوزاعی) واصلہ من السند۔ وقال الحزینی کان الاوزاعی افضل اهل زہانہ تذکرۃ

المحقق جلد اول صفحہ ۱۶۱

۳۔ وہو عمرو بن عبید بن باب مولى بنی تمیم وکان جدہ دیاب من سبی کابل من رجال السند

وکان شیخ المعتز لد و مفتیہا (مرآۃ الذهب حاشیہ کامل ابن الاثیر جلد ثامن صفحہ ۹۰)

(باقی حاشیہ صفحہ ۲۲)

عبداللہ بن عمر نے الروکے راجہ ہروک بن راین کی درخواست پر ہندی زبان میں اسلامی تعلیمات ایک عراقی عالم سے مرتب کرائیں جسے پڑھ کر راجہ مشرف باسلام ہو گیا۔ ہندی زبان میں یہ پہلی اسلامی تصنیف تھی جس کا تذکرہ تاریخ نے محفوظ رکھا ہے۔ مشہور سیاح و جغرافیہ نویس مقدسی جو چوتھی صدی میں سندھ آیا تھا۔ "احسن التقاسیم" میں لکھتا ہے کہ اہل منصورہ کے یہاں علم اور علما کی کثرت ہے۔ اس نے خصوصیت سے قاضی ابو محمد داؤدی کے مدرسہ کا ذکر کیا ہے جس میں وہ خود درس دیتے تھے۔ سندھ میں دو شہر بہت زیادہ مرموم خیز تھے: منصورہ اور دیبل، چنانچہ یہاں کے اکابر فضلہ کا ذکر سماعی نے "کتاب الانساب" میں کیا ہے ۳۵

غزنوی عہد میں اسلامی ثقافت کا مرکز ملتان و منصورہ سے منتقل ہو کر لاہور پہنچ گیا۔ محمود غزنوی محض فاتح ہی نہیں تھا، علم دوست بھی تھا، چنانچہ ابن الاثیر اس کی علمی سرپرستی کے بارے میں لکھتا ہے: صنف کثیر من الکتب فی فنون العلم و قصداً العلماء من اقطار البلاد و کان یکرہم و یقبل علیہم و یعطیہم ویحسن الیہم۔ ۳۶

اس کے لیے مختلف علوم و فنون میں کثیر التعداد کتابیں لکھی گئیں۔ دُور بعد شہرول سے علماء اس کے پاس آتے تھے۔ وہ اُن کی تنظیم و تدبیر کرتا تھا اور صلوات و جوائز سے نوازتا تھا۔ ۳۷

علمی سرپرستی کی یہ روایات اس کے خاندان میں بھی جاری ہیں، حتیٰ کہ جب غزنویوں کے زوال پر غوری حکمران ان کے جانشین ہوئے تو انھوں نے بھی اس علمی سرپرستی کو باقی رکھا۔ اُن کا پایہ تخت فیروزکوہ

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۲۱) ۳۵ ابو عطاء اسمہ افلح بن یسار صولی بنی اسد... کان ابوہ یسار سند یا اعجباً لا یفصم و کان فی لسان ابی عطاء لکنۃ شدیدۃ و لثغۃ... کان ابو عطاء من شعراء بنی امیہ و مداحیم و المنصبی الیہم۔ (کتاب الاغانی جلد سادس عشر صفحہ ۷۸-۷۹)

۳۶ عجائب الهند بزرگ بن شہر یار صفحہ ۲-۳

۳۷ "المنصورۃ ہی قصبۃ السند... لہم مرادۃ و لا سلام عندہم طراوۃ و العلم و اہلہ

کثیر... اکثرہم اصحاب الحدیث و رأیت القاضی اباحمد المنصوری داؤد یا اماماً فی مذہبہ و

لہ تدلیس و تصانیف و قد صنف کتباً عدۃ حسنة۔" (احسن التقاسیم للمقدسی صفحہ ۷۹-۸۳)

۳۸ کتاب الانساب للسماعی ورق ۲۳۶ ب، ۲۳۷، ۲۳۸ ب، ۲۳۹ ب، ۲۴۰ ب، ۲۴۱ ب، ۲۴۲ ب، ۲۴۳ ب، ۲۴۴ ب، ۲۴۵ ب، ۲۴۶ ب، ۲۴۷ ب، ۲۴۸ ب، ۲۴۹ ب، ۲۵۰ ب، ۲۵۱ ب، ۲۵۲ ب، ۲۵۳ ب، ۲۵۴ ب، ۲۵۵ ب، ۲۵۶ ب، ۲۵۷ ب، ۲۵۸ ب، ۲۵۹ ب، ۲۶۰ ب، ۲۶۱ ب، ۲۶۲ ب، ۲۶۳ ب، ۲۶۴ ب، ۲۶۵ ب، ۲۶۶ ب، ۲۶۷ ب، ۲۶۸ ب، ۲۶۹ ب، ۲۷۰ ب، ۲۷۱ ب، ۲۷۲ ب، ۲۷۳ ب، ۲۷۴ ب، ۲۷۵ ب، ۲۷۶ ب، ۲۷۷ ب، ۲۷۸ ب، ۲۷۹ ب، ۲۸۰ ب، ۲۸۱ ب، ۲۸۲ ب، ۲۸۳ ب، ۲۸۴ ب، ۲۸۵ ب، ۲۸۶ ب، ۲۸۷ ب، ۲۸۸ ب، ۲۸۹ ب، ۲۹۰ ب، ۲۹۱ ب، ۲۹۲ ب، ۲۹۳ ب، ۲۹۴ ب، ۲۹۵ ب، ۲۹۶ ب، ۲۹۷ ب، ۲۹۸ ب، ۲۹۹ ب، ۳۰۰ ب، ۳۰۱ ب، ۳۰۲ ب، ۳۰۳ ب، ۳۰۴ ب، ۳۰۵ ب، ۳۰۶ ب، ۳۰۷ ب، ۳۰۸ ب، ۳۰۹ ب، ۳۱۰ ب، ۳۱۱ ب، ۳۱۲ ب، ۳۱۳ ب، ۳۱۴ ب، ۳۱۵ ب، ۳۱۶ ب، ۳۱۷ ب، ۳۱۸ ب، ۳۱۹ ب، ۳۲۰ ب، ۳۲۱ ب، ۳۲۲ ب، ۳۲۳ ب، ۳۲۴ ب، ۳۲۵ ب، ۳۲۶ ب، ۳۲۷ ب، ۳۲۸ ب، ۳۲۹ ب، ۳۳۰ ب، ۳۳۱ ب، ۳۳۲ ب، ۳۳۳ ب، ۳۳۴ ب، ۳۳۵ ب، ۳۳۶ ب، ۳۳۷ ب، ۳۳۸ ب، ۳۳۹ ب، ۳۴۰ ب، ۳۴۱ ب، ۳۴۲ ب، ۳۴۳ ب، ۳۴۴ ب، ۳۴۵ ب، ۳۴۶ ب، ۳۴۷ ب، ۳۴۸ ب، ۳۴۹ ب، ۳۵۰ ب، ۳۵۱ ب، ۳۵۲ ب، ۳۵۳ ب، ۳۵۴ ب، ۳۵۵ ب، ۳۵۶ ب، ۳۵۷ ب، ۳۵۸ ب، ۳۵۹ ب، ۳۶۰ ب، ۳۶۱ ب، ۳۶۲ ب، ۳۶۳ ب، ۳۶۴ ب، ۳۶۵ ب، ۳۶۶ ب، ۳۶۷ ب، ۳۶۸ ب، ۳۶۹ ب، ۳۷۰ ب، ۳۷۱ ب، ۳۷۲ ب، ۳۷۳ ب، ۳۷۴ ب، ۳۷۵ ب، ۳۷۶ ب، ۳۷۷ ب، ۳۷۸ ب، ۳۷۹ ب، ۳۸۰ ب، ۳۸۱ ب، ۳۸۲ ب، ۳۸۳ ب، ۳۸۴ ب، ۳۸۵ ب، ۳۸۶ ب، ۳۸۷ ب، ۳۸۸ ب، ۳۸۹ ب، ۳۹۰ ب، ۳۹۱ ب، ۳۹۲ ب، ۳۹۳ ب، ۳۹۴ ب، ۳۹۵ ب، ۳۹۶ ب، ۳۹۷ ب، ۳۹۸ ب، ۳۹۹ ب، ۴۰۰ ب، ۴۰۱ ب، ۴۰۲ ب، ۴۰۳ ب، ۴۰۴ ب، ۴۰۵ ب، ۴۰۶ ب، ۴۰۷ ب، ۴۰۸ ب، ۴۰۹ ب، ۴۱۰ ب، ۴۱۱ ب، ۴۱۲ ب، ۴۱۳ ب، ۴۱۴ ب، ۴۱۵ ب، ۴۱۶ ب، ۴۱۷ ب، ۴۱۸ ب، ۴۱۹ ب، ۴۲۰ ب، ۴۲۱ ب، ۴۲۲ ب، ۴۲۳ ب، ۴۲۴ ب، ۴۲۵ ب، ۴۲۶ ب، ۴۲۷ ب، ۴۲۸ ب، ۴۲۹ ب، ۴۳۰ ب، ۴۳۱ ب، ۴۳۲ ب، ۴۳۳ ب، ۴۳۴ ب، ۴۳۵ ب، ۴۳۶ ب، ۴۳۷ ب، ۴۳۸ ب، ۴۳۹ ب، ۴۴۰ ب، ۴۴۱ ب، ۴۴۲ ب، ۴۴۳ ب، ۴۴۴ ب، ۴۴۵ ب، ۴۴۶ ب، ۴۴۷ ب، ۴۴۸ ب، ۴۴۹ ب، ۴۵۰ ب، ۴۵۱ ب، ۴۵۲ ب، ۴۵۳ ب، ۴۵۴ ب، ۴۵۵ ب، ۴۵۶ ب، ۴۵۷ ب، ۴۵۸ ب، ۴۵۹ ب، ۴۶۰ ب، ۴۶۱ ب، ۴۶۲ ب، ۴۶۳ ب، ۴۶۴ ب، ۴۶۵ ب، ۴۶۶ ب، ۴۶۷ ب، ۴۶۸ ب، ۴۶۹ ب، ۴۷۰ ب، ۴۷۱ ب، ۴۷۲ ب، ۴۷۳ ب، ۴۷۴ ب، ۴۷۵ ب، ۴۷۶ ب، ۴۷۷ ب، ۴۷۸ ب، ۴۷۹ ب، ۴۸۰ ب، ۴۸۱ ب، ۴۸۲ ب، ۴۸۳ ب، ۴۸۴ ب، ۴۸۵ ب، ۴۸۶ ب، ۴۸۷ ب، ۴۸۸ ب، ۴۸۹ ب، ۴۹۰ ب، ۴۹۱ ب، ۴۹۲ ب، ۴۹۳ ب، ۴۹۴ ب، ۴۹۵ ب، ۴۹۶ ب، ۴۹۷ ب، ۴۹۸ ب، ۴۹۹ ب، ۵۰۰ ب، ۵۰۱ ب، ۵۰۲ ب، ۵۰۳ ب، ۵۰۴ ب، ۵۰۵ ب، ۵۰۶ ب، ۵۰۷ ب، ۵۰۸ ب، ۵۰۹ ب، ۵۱۰ ب، ۵۱۱ ب، ۵۱۲ ب، ۵۱۳ ب، ۵۱۴ ب، ۵۱۵ ب، ۵۱۶ ب، ۵۱۷ ب، ۵۱۸ ب، ۵۱۹ ب، ۵۲۰ ب، ۵۲۱ ب، ۵۲۲ ب، ۵۲۳ ب، ۵۲۴ ب، ۵۲۵ ب، ۵۲۶ ب، ۵۲۷ ب، ۵۲۸ ب، ۵۲۹ ب، ۵۳۰ ب، ۵۳۱ ب، ۵۳۲ ب، ۵۳۳ ب، ۵۳۴ ب، ۵۳۵ ب، ۵۳۶ ب، ۵۳۷ ب، ۵۳۸ ب، ۵۳۹ ب، ۵۴۰ ب، ۵۴۱ ب، ۵۴۲ ب، ۵۴۳ ب، ۵۴۴ ب، ۵۴۵ ب، ۵۴۶ ب، ۵۴۷ ب، ۵۴۸ ب، ۵۴۹ ب، ۵۵۰ ب، ۵۵۱ ب، ۵۵۲ ب، ۵۵۳ ب، ۵۵۴ ب، ۵۵۵ ب، ۵۵۶ ب، ۵۵۷ ب، ۵۵۸ ب، ۵۵۹ ب، ۵۶۰ ب، ۵۶۱ ب، ۵۶۲ ب، ۵۶۳ ب، ۵۶۴ ب، ۵۶۵ ب، ۵۶۶ ب، ۵۶۷ ب، ۵۶۸ ب، ۵۶۹ ب، ۵۷۰ ب، ۵۷۱ ب، ۵۷۲ ب، ۵۷۳ ب، ۵۷۴ ب، ۵۷۵ ب، ۵۷۶ ب، ۵۷۷ ب، ۵۷۸ ب، ۵۷۹ ب، ۵۸۰ ب، ۵۸۱ ب، ۵۸۲ ب، ۵۸۳ ب، ۵۸۴ ب، ۵۸۵ ب، ۵۸۶ ب، ۵۸۷ ب، ۵۸۸ ب، ۵۸۹ ب، ۵۹۰ ب، ۵۹۱ ب، ۵۹۲ ب، ۵۹۳ ب، ۵۹۴ ب، ۵۹۵ ب، ۵۹۶ ب، ۵۹۷ ب، ۵۹۸ ب، ۵۹۹ ب، ۶۰۰ ب، ۶۰۱ ب، ۶۰۲ ب، ۶۰۳ ب، ۶۰۴ ب، ۶۰۵ ب، ۶۰۶ ب، ۶۰۷ ب، ۶۰۸ ب، ۶۰۹ ب، ۶۱۰ ب، ۶۱۱ ب، ۶۱۲ ب، ۶۱۳ ب، ۶۱۴ ب، ۶۱۵ ب، ۶۱۶ ب، ۶۱۷ ب، ۶۱۸ ب، ۶۱۹ ب، ۶۲۰ ب، ۶۲۱ ب، ۶۲۲ ب، ۶۲۳ ب، ۶۲۴ ب، ۶۲۵ ب، ۶۲۶ ب، ۶۲۷ ب، ۶۲۸ ب، ۶۲۹ ب، ۶۳۰ ب، ۶۳۱ ب، ۶۳۲ ب، ۶۳۳ ب، ۶۳۴ ب، ۶۳۵ ب، ۶۳۶ ب، ۶۳۷ ب، ۶۳۸ ب، ۶۳۹ ب، ۶۴۰ ب، ۶۴۱ ب، ۶۴۲ ب، ۶۴۳ ب، ۶۴۴ ب، ۶۴۵ ب، ۶۴۶ ب، ۶۴۷ ب، ۶۴۸ ب، ۶۴۹ ب، ۶۵۰ ب، ۶۵۱ ب، ۶۵۲ ب، ۶۵۳ ب، ۶۵۴ ب، ۶۵۵ ب، ۶۵۶ ب، ۶۵۷ ب، ۶۵۸ ب، ۶۵۹ ب، ۶۶۰ ب، ۶۶۱ ب، ۶۶۲ ب، ۶۶۳ ب، ۶۶۴ ب، ۶۶۵ ب، ۶۶۶ ب، ۶۶۷ ب، ۶۶۸ ب، ۶۶۹ ب، ۶۷۰ ب، ۶۷۱ ب، ۶۷۲ ب، ۶۷۳ ب، ۶۷۴ ب، ۶۷۵ ب، ۶۷۶ ب، ۶۷۷ ب، ۶۷۸ ب، ۶۷۹ ب، ۶۸۰ ب، ۶۸۱ ب، ۶۸۲ ب، ۶۸۳ ب، ۶۸۴ ب، ۶۸۵ ب، ۶۸۶ ب، ۶۸۷ ب، ۶۸۸ ب، ۶۸۹ ب، ۶۹۰ ب، ۶۹۱ ب، ۶۹۲ ب، ۶۹۳ ب، ۶۹۴ ب، ۶۹۵ ب، ۶۹۶ ب، ۶۹۷ ب، ۶۹۸ ب، ۶۹۹ ب، ۷۰۰ ب، ۷۰۱ ب، ۷۰۲ ب، ۷۰۳ ب، ۷۰۴ ب، ۷۰۵ ب، ۷۰۶ ب، ۷۰۷ ب، ۷۰۸ ب، ۷۰۹ ب، ۷۱۰ ب، ۷۱۱ ب، ۷۱۲ ب، ۷۱۳ ب، ۷۱۴ ب، ۷۱۵ ب، ۷۱۶ ب، ۷۱۷ ب، ۷۱۸ ب، ۷۱۹ ب، ۷۲۰ ب، ۷۲۱ ب، ۷۲۲ ب، ۷۲۳ ب، ۷۲۴ ب، ۷۲۵ ب، ۷۲۶ ب، ۷۲۷ ب، ۷۲۸ ب، ۷۲۹ ب، ۷۳۰ ب، ۷۳۱ ب، ۷۳۲ ب، ۷۳۳ ب، ۷۳۴ ب، ۷۳۵ ب، ۷۳۶ ب، ۷۳۷ ب، ۷۳۸ ب، ۷۳۹ ب، ۷۴۰ ب، ۷۴۱ ب، ۷۴۲ ب، ۷۴۳ ب، ۷۴۴ ب، ۷۴۵ ب، ۷۴۶ ب، ۷۴۷ ب، ۷۴۸ ب، ۷۴۹ ب، ۷۵۰ ب، ۷۵۱ ب، ۷۵۲ ب، ۷۵۳ ب، ۷۵۴ ب، ۷۵۵ ب، ۷۵۶ ب، ۷۵۷ ب، ۷۵۸ ب، ۷۵۹ ب، ۷۶۰ ب، ۷۶۱ ب، ۷۶۲ ب، ۷۶۳ ب، ۷۶۴ ب، ۷۶۵ ب، ۷۶۶ ب، ۷۶۷ ب، ۷۶۸ ب، ۷۶۹ ب، ۷۷۰ ب، ۷۷۱ ب، ۷۷۲ ب، ۷۷۳ ب، ۷۷۴ ب، ۷۷۵ ب، ۷۷۶ ب، ۷۷۷ ب، ۷۷۸ ب، ۷۷۹ ب، ۷۸۰ ب، ۷۸۱ ب، ۷۸۲ ب، ۷۸۳ ب، ۷۸۴ ب، ۷۸۵ ب، ۷۸۶ ب، ۷۸۷ ب، ۷۸۸ ب، ۷۸۹ ب، ۷۹۰ ب، ۷۹۱ ب، ۷۹۲ ب، ۷۹۳ ب، ۷۹۴ ب، ۷۹۵ ب، ۷۹۶ ب، ۷۹۷ ب، ۷۹۸ ب، ۷۹۹ ب، ۸۰۰ ب، ۸۰۱ ب، ۸۰۲ ب، ۸۰۳ ب، ۸۰۴ ب، ۸۰۵ ب، ۸۰۶ ب، ۸۰۷ ب، ۸۰۸ ب، ۸۰۹ ب، ۸۱۰ ب، ۸۱۱ ب، ۸۱۲ ب، ۸۱۳ ب، ۸۱۴ ب، ۸۱۵ ب، ۸۱۶ ب، ۸۱۷ ب، ۸۱۸ ب، ۸۱۹ ب، ۸۲۰ ب، ۸۲۱ ب، ۸۲۲ ب، ۸۲۳ ب، ۸۲۴ ب، ۸۲۵ ب، ۸۲۶ ب، ۸۲۷ ب، ۸۲۸ ب، ۸۲۹ ب، ۸۳۰ ب، ۸۳۱ ب، ۸۳۲ ب، ۸۳۳ ب، ۸۳۴ ب، ۸۳۵ ب، ۸۳۶ ب، ۸۳۷ ب، ۸۳۸ ب، ۸۳۹ ب، ۸۴۰ ب، ۸۴۱ ب، ۸۴۲ ب، ۸۴۳ ب، ۸۴۴ ب، ۸۴۵ ب، ۸۴۶ ب، ۸۴۷ ب، ۸۴۸ ب، ۸۴۹ ب، ۸۵۰ ب، ۸۵۱ ب، ۸۵۲ ب، ۸۵۳ ب، ۸۵۴ ب، ۸۵۵ ب، ۸۵۶ ب، ۸۵۷ ب، ۸۵۸ ب، ۸۵۹ ب، ۸۶۰ ب، ۸۶۱ ب، ۸۶۲ ب، ۸۶۳ ب، ۸۶۴ ب، ۸۶۵ ب، ۸۶۶ ب، ۸۶۷ ب، ۸۶۸ ب، ۸۶۹ ب، ۸۷۰ ب، ۸۷۱ ب، ۸۷۲ ب، ۸۷۳ ب، ۸۷۴ ب، ۸۷۵ ب، ۸۷۶ ب، ۸۷۷ ب، ۸۷۸ ب، ۸۷۹ ب، ۸۸۰ ب، ۸۸۱ ب، ۸۸۲ ب، ۸۸۳ ب، ۸۸۴ ب، ۸۸۵ ب، ۸۸۶ ب، ۸۸۷ ب، ۸۸۸ ب، ۸۸۹ ب، ۸۹۰ ب، ۸۹۱ ب، ۸۹۲ ب، ۸۹۳ ب، ۸۹۴ ب، ۸۹۵ ب، ۸۹۶ ب، ۸۹۷ ب، ۸۹۸ ب، ۸۹۹ ب، ۹۰۰ ب، ۹۰۱ ب، ۹۰۲ ب، ۹۰۳ ب، ۹۰۴ ب، ۹۰۵ ب، ۹۰۶ ب، ۹۰۷ ب، ۹۰۸ ب، ۹۰۹ ب، ۹۱۰ ب، ۹۱۱ ب، ۹۱۲ ب، ۹۱۳ ب، ۹۱۴ ب، ۹۱۵ ب، ۹۱۶ ب، ۹۱۷ ب، ۹۱۸ ب، ۹۱۹ ب، ۹۲۰ ب، ۹۲۱ ب، ۹۲۲ ب، ۹۲۳ ب، ۹۲۴ ب، ۹۲۵ ب، ۹۲۶ ب، ۹۲۷ ب، ۹۲۸ ب، ۹۲۹ ب، ۹۳۰ ب، ۹۳۱ ب، ۹۳۲ ب، ۹۳۳ ب، ۹۳۴ ب، ۹۳۵ ب، ۹۳۶ ب، ۹۳۷ ب، ۹۳۸ ب، ۹۳۹ ب، ۹۴۰ ب، ۹۴۱ ب، ۹۴۲ ب، ۹۴۳ ب، ۹۴۴ ب، ۹۴۵ ب، ۹۴۶ ب، ۹۴۷ ب، ۹۴۸ ب، ۹۴۹ ب، ۹۵۰ ب، ۹۵۱ ب، ۹۵۲ ب، ۹۵۳ ب، ۹۵۴ ب، ۹۵۵ ب، ۹۵۶ ب، ۹۵۷ ب، ۹۵۸ ب، ۹۵۹ ب، ۹۶۰ ب، ۹۶۱ ب، ۹۶۲ ب، ۹۶۳ ب، ۹۶۴ ب، ۹۶۵ ب، ۹۶۶ ب، ۹۶۷ ب، ۹۶۸ ب، ۹۶۹ ب، ۹۷۰ ب، ۹۷۱ ب، ۹۷۲ ب، ۹۷۳ ب، ۹۷۴ ب، ۹۷۵ ب، ۹۷۶ ب، ۹۷۷ ب، ۹۷۸ ب، ۹۷۹ ب، ۹۸۰ ب، ۹۸۱ ب، ۹۸۲ ب، ۹۸۳ ب، ۹۸۴ ب، ۹۸۵ ب، ۹۸۶ ب، ۹۸۷ ب، ۹۸۸ ب، ۹۸۹ ب، ۹۹۰ ب، ۹۹۱ ب، ۹۹۲ ب، ۹۹۳ ب، ۹۹۴ ب، ۹۹۵ ب، ۹۹۶ ب، ۹۹۷ ب، ۹۹۸ ب، ۹۹۹ ب، ۱۰۰۰ ب، ۱۰۰۱ ب، ۱۰۰۲ ب، ۱۰۰۳ ب، ۱۰۰۴ ب، ۱۰۰۵ ب، ۱۰۰۶ ب، ۱۰۰۷ ب، ۱۰۰۸ ب، ۱۰۰۹ ب، ۱۰۱۰ ب، ۱۰۱۱ ب، ۱۰۱۲ ب، ۱۰۱۳ ب، ۱۰۱۴ ب، ۱۰۱۵ ب، ۱۰۱۶ ب، ۱۰۱۷ ب، ۱۰۱۸ ب، ۱۰۱۹ ب، ۱۰۲۰ ب، ۱۰۲۱ ب، ۱۰۲۲ ب، ۱۰۲۳ ب، ۱۰۲۴ ب، ۱۰۲۵ ب، ۱۰۲۶ ب، ۱۰۲۷ ب، ۱۰۲۸ ب، ۱۰۲۹ ب، ۱۰۳۰ ب، ۱۰۳۱ ب، ۱۰۳۲ ب، ۱۰۳۳ ب، ۱۰۳۴ ب، ۱۰۳۵ ب، ۱۰۳۶ ب، ۱۰۳۷ ب، ۱۰۳۸ ب، ۱۰۳۹ ب، ۱۰۴۰ ب، ۱۰۴۱ ب، ۱۰۴۲ ب، ۱۰۴۳ ب، ۱۰۴۴ ب، ۱۰۴۵ ب، ۱۰۴۶ ب، ۱۰۴۷ ب، ۱۰۴۸ ب، ۱۰۴۹ ب، ۱۰۵۰ ب، ۱۰۵۱ ب، ۱۰۵۲ ب، ۱۰۵۳ ب، ۱۰۵۴ ب، ۱۰۵۵ ب، ۱۰۵۶ ب، ۱۰۵۷ ب، ۱۰۵۸ ب، ۱۰۵۹ ب، ۱۰۶۰ ب، ۱۰۶۱ ب، ۱۰۶۲ ب، ۱۰۶۳ ب، ۱۰۶۴ ب، ۱۰۶۵ ب، ۱۰۶۶ ب، ۱۰۶۷ ب، ۱۰۶۸ ب، ۱۰۶۹ ب، ۱۰۷۰ ب، ۱۰۷۱ ب، ۱۰۷۲ ب، ۱۰۷۳ ب، ۱۰۷۴ ب، ۱۰۷۵ ب، ۱۰۷۶ ب، ۱۰۷۷ ب، ۱۰۷۸ ب، ۱۰۷۹ ب، ۱۰۸۰ ب، ۱۰۸۱ ب، ۱۰۸۲ ب، ۱۰۸۳ ب، ۱۰۸۴ ب، ۱۰۸۵ ب، ۱۰۸۶ ب، ۱۰۸۷ ب، ۱۰۸۸ ب، ۱۰۸۹ ب، ۱۰۹۰ ب، ۱۰۹۱ ب، ۱۰۹۲ ب، ۱۰۹۳ ب، ۱۰۹۴ ب، ۱۰۹۵ ب، ۱۰۹۶ ب، ۱۰۹۷ ب، ۱۰۹۸ ب، ۱۰۹۹ ب، ۱۱۰۰ ب، ۱۱۰۱ ب، ۱۱۰۲ ب، ۱۱۰۳ ب، ۱۱۰۴ ب، ۱۱۰۵ ب، ۱۱۰۶ ب، ۱۱۰۷ ب، ۱۱۰۸ ب، ۱۱۰۹ ب، ۱۱۱۰ ب، ۱۱۱۱ ب، ۱۱۱۲ ب، ۱۱۱۳ ب، ۱۱۱۴ ب، ۱۱۱۵ ب، ۱۱۱۶ ب، ۱۱۱۷ ب، ۱۱۱۸ ب، ۱۱۱۹ ب، ۱۱۲۰ ب، ۱۱۲۱ ب، ۱۱۲۲ ب، ۱۱۲۳ ب، ۱۱۲۴ ب، ۱۱۲۵ ب، ۱۱۲۶ ب، ۱۱۲۷ ب، ۱۱۲۸ ب، ۱۱۲۹ ب، ۱۱۳۰ ب، ۱۱۳۱ ب، ۱۱۳۲ ب، ۱۱۳۳ ب، ۱۱۳۴ ب، ۱۱۳۵ ب، ۱۱۳۶ ب، ۱۱۳۷ ب، ۱۱۳۸ ب، ۱۱۳۹ ب، ۱۱۴۰ ب، ۱۱۴۱ ب، ۱۱۴۲ ب، ۱۱۴۳ ب، ۱۱۴۴ ب، ۱۱۴۵ ب، ۱۱۴۶ ب، ۱۱۴۷ ب، ۱۱۴۸ ب، ۱۱۴۹ ب، ۱۱۵۰ ب، ۱۱۵۱ ب، ۱۱۵۲ ب، ۱۱۵۳ ب، ۱۱۵۴ ب، ۱۱۵۵ ب، ۱۱۵۶ ب، ۱۱۵۷ ب، ۱۱۵۸ ب، ۱۱۵۹ ب، ۱۱۶۰ ب، ۱۱۶۱ ب، ۱۱۶۲ ب، ۱۱۶۳ ب، ۱۱۶۴ ب، ۱۱۶۵ ب، ۱۱۶۶ ب، ۱۱۶۷ ب، ۱۱۶۸ ب، ۱۱۶۹ ب، ۱۱۷۰ ب، ۱۱۷۱ ب، ۱۱۷۲ ب، ۱۱۷۳ ب، ۱۱۷۴ ب، ۱۱۷۵ ب، ۱۱۷۶ ب، ۱۱۷۷ ب، ۱۱۷۸ ب، ۱۱۷۹ ب، ۱۱۸۰ ب، ۱۱۸۱ ب، ۱۱۸۲ ب، ۱۱۸۳ ب، ۱۱۸۴ ب، ۱۱۸۵ ب، ۱۱۸۶ ب، ۱۱۸۷ ب، ۱۱۸۸ ب، ۱۱۸۹ ب، ۱۱۹۰ ب، ۱۱۹۱ ب، ۱۱۹۲ ب، ۱۱۹۳ ب، ۱۱۹۴ ب، ۱۱۹۵ ب، ۱۱۹۶ ب، ۱۱۹۷ ب، ۱۱۹۸ ب، ۱۱۹۹ ب، ۱۲۰۰ ب، ۱۲۰۱ ب، ۱۲۰۲ ب، ۱۲۰۳ ب، ۱۲۰۴ ب، ۱۲۰۵ ب، ۱۲۰۶ ب، ۱۲۰۷ ب، ۱۲۰۸ ب، ۱۲۰۹ ب، ۱۲۱۰ ب، ۱۲۱۱ ب، ۱۲۱۲ ب، ۱۲۱۳ ب، ۱۲۱۴ ب، ۱۲۱۵ ب، ۱۲۱۶ ب، ۱۲۱۷ ب، ۱۲۱۸ ب، ۱۲۱۹ ب، ۱۲۲۰ ب، ۱۲۲۱ ب، ۱۲۲۲ ب، ۱۲۲۳ ب، ۱۲۲۴ ب، ۱۲۲۵ ب، ۱۲۲۶ ب، ۱۲۲۷ ب، ۱۲۲۸ ب، ۱۲۲۹ ب، ۱۲۳۰ ب، ۱۲۳۱ ب، ۱۲۳۲ ب، ۱۲۳۳ ب، ۱۲۳۴ ب، ۱۲۳۵ ب، ۱۲۳۶ ب، ۱۲۳۷ ب، ۱۲۳۸ ب، ۱۲۳۹ ب، ۱۲۴۰ ب، ۱۲۴۱ ب، ۱۲۴۲ ب، ۱۲۴۳ ب، ۱۲۴۴ ب، ۱۲۴۵ ب، ۱۲۴۶ ب، ۱۲۴۷ ب، ۱۲۴۸ ب، ۱۲۴۹ ب، ۱۲۵۰ ب، ۱۲۵۱ ب، ۱۲۵۲ ب، ۱۲۵۳ ب، ۱۲۵۴ ب، ۱۲۵۵ ب، ۱۲۵۶ ب، ۱۲۵۷ ب، ۱۲۵۸ ب، ۱۲۵۹ ب، ۱۲۶۰ ب، ۱۲۶۱ ب، ۱۲۶۲ ب، ۱۲۶۳ ب، ۱۲۶۴ ب، ۱۲۶۵ ب، ۱۲۶۶ ب، ۱۲۶۷ ب، ۱۲۶۸ ب، ۱۲۶۹ ب، ۱۲۷۰ ب، ۱۲۷۱ ب، ۱۲۷۲ ب، ۱۲۷۳ ب، ۱۲۷۴ ب، ۱۲۷۵ ب، ۱۲۷۶ ب، ۱۲۷۷ ب، ۱۲۷۸ ب، ۱۲۷۹ ب، ۱۲۸۰ ب، ۱۲۸۱ ب، ۱۲۸۲ ب، ۱۲۸۳ ب، ۱۲۸۴ ب، ۱۲۸۵ ب، ۱۲۸۶ ب، ۱۲۸۷ ب، ۱۲۸۸ ب، ۱۲۸۹ ب، ۱۲۹۰ ب، ۱۲۹۱ ب، ۱۲۹۲ ب، ۱۲۹۳ ب، ۱۲۹۴ ب، ۱۲۹۵ ب، ۱۲۹۶ ب، ۱۲۹۷ ب، ۱۲۹۸ ب، ۱۲۹۹ ب، ۱۳۰۰ ب، ۱۳۰۱ ب، ۱۳۰۲ ب، ۱۳۰۳ ب، ۱۳۰۴ ب، ۱۳۰۵ ب، ۱۳۰۶ ب، ۱۳۰۷ ب، ۱۳۰۸ ب، ۱۳۰۹ ب، ۱۳۱۰ ب، ۱۳۱۱ ب، ۱۳۱۲ ب، ۱۳۱۳ ب، ۱۳۱۴ ب، ۱۳۱۵ ب، ۱۳۱۶ ب، ۱۳۱۷ ب، ۱۳۱۸ ب، ۱۳۱۹ ب، ۱۳۲۰ ب، ۱۳۲۱ ب، ۱۳۲۲ ب، ۱۳۲۳ ب، ۱۳۲۴ ب، ۱۳۲۵ ب، ۱۳۲۶ ب، ۱۳۲۷ ب، ۱۳۲۸ ب، ۱۳۲۹ ب، ۱۳۳۰ ب، ۱۳۳۱ ب، ۱۳۳۲ ب، ۱۳۳۳ ب، ۱۳۳۴ ب، ۱۳۳۵ ب، ۱۳۳۶ ب، ۱۳۳۷ ب، ۱۳۳۸ ب، ۱۳۳۹ ب، ۱۳۴۰ ب، ۱۳۴۱ ب، ۱۳۴۲ ب، ۱۳۴۳ ب، ۱۳۴۴ ب، ۱۳۴۵ ب، ۱۳۴۶ ب، ۱۳۴۷ ب، ۱۳۴۸ ب، ۱۳۴۹ ب، ۱۳۵۰ ب، ۱۳۵۱ ب، ۱۳۵۲ ب، ۱۳۵۳ ب، ۱۳۵۴ ب، ۱۳۵۵ ب، ۱۳۵۶ ب، ۱۳۵۷ ب، ۱۳۵۸ ب، ۱۳۵۹ ب، ۱۳۶۰ ب، ۱۳۶۱ ب، ۱۳۶۲ ب، ۱۳۶۳ ب، ۱۳۶۴ ب، ۱۳۶۵ ب، ۱۳۶۶ ب، ۱۳۶۷ ب، ۱۳۶۸ ب، ۱۳۶۹ ب، ۱۳۷۰ ب، ۱۳۷۱ ب، ۱۳۷۲ ب، ۱۳۷۳ ب، ۱۳۷۴ ب، ۱۳۷۵ ب، ۱۳۷۶ ب، ۱۳۷۷ ب، ۱۳۷۸ ب، ۱۳۷۹ ب، ۱۳۸۰ ب، ۱۳۸۱ ب، ۱۳۸۲ ب، ۱۳۸۳ ب، ۱۳۸۴ ب، ۱۳۸۵ ب، ۱۳۸۶ ب، ۱۳۸۷ ب، ۱۳۸۸ ب، ۱۳۸۹ ب، ۱۳۹۰ ب، ۱۳۹

تھا جس کے بارے میں غوثی لکھتا ہے:

”حضرت فیروز کوہ محط رجال و ہبط انوار فضل و افضال شد۔ شعراء عالی قبلہ حاجات خود آں را دانستند و

فضلائے سامی مرتبت رونے بدلے آوردند“ (لباب الالباب حصہ اول صفحہ ۱۲۲)

پانچویں پچھٹی صدی میں ہندوستان میں اسلامی ثقافت کا مرکز لاہور تھا۔ اس عہد کے مشاہیر فضلاء میں نظام الدین ابونصر بیہ زندہ الفارسی، ابو العلاء ابن یعقوب الکاتب، مخدوم سید علی ہجویری ثم اللہ پوری، سید الکتاب جمال الدین علی لاہوری، سراج الدین فصیح البعم ابن المنہاج اللہ پوری، ثقہ الدین جمال الفلاسفہ یوسف بن محمد الدربندی، خطیر الدین محمد بن عبد الملک البحر جانی، امام مجد الدین، ابو جعفر عمر بن اسحاق الودشی، کا تذکرہ غوثی نے ”لباب الالباب“ میں اور عبد الصمد بن عبد الرحمن اللہ پوری، ابو الحسن علی بن عمر اللہ پوری، محمود بن محمد اللہ پوری، عمرو بن سعید اللہ پوری وغیرہ ہم کا ذکر سمعانی اور یاقوت نے کیا ہے۔

ساتویں صدی میں شہاب الدین محمد غوری کی شہادت کے بعد ہندوستان میں اس کا جانشین قطب الدین ایبک ہوا۔ اس کے بعد التتمش سربراہی سلطنت ہوا۔ اس کے زمانہ میں اسلامی ثقافت کا مرکز لاہور سے منتقل ہو کر دہلی آگیا، کیونکہ التتمش نے اب دہلی کو اپنا پایہ تخت بنایا تھا۔ سلاطین و امراء کی سرپرستی کے علاوہ بین الاقوامی حالات نے بھی دہلی کو عروس البلاد اور قریۃ الاسلام بنادیا۔ فقہ تاتاری، وجہ سے عالم اسلام میں رستخیز برپا تھی۔ اس لیے اقصائے عالم سے اہل کمال ہندوستان چلے آ رہے تھے۔ قاضی منہاج سراج نے ”طبقات ناصری“ کے اندر التتمش کے تذکرے میں لکھا ہے:

”ایں شہر بکثرت الغامات و شمول کرامات آں پادشاہ دیندار محط رجال آفاق گشت۔ و ہر کہ از جہاں حوادث بلاد و مملکت کفار بغفل افضل ایزدی خلاص یافت ملاذ و ملجا و مہرب و مامن حضرت جہاں پناہ آں پادشاہ ساخت“

قاضی منہاج معراج نے دوسرے مقام پر التتمش کی علمیان نوازی کے بارے میں لکھا ہے:

”غالب فن آں ست کہ ہرگز پادشاہے بحسن اعتقاد و آب دیدہ و تعظیم علماء و مشائخ مش اوزام و خلقت

در تمام سلطنت نیامدہ“

اسی طرح عصامی التتمش کی معارف پردہی کے بارے میں کہت ہے:

دہلی چناں تخت گاہے بساخت سپاہش در اقصائے آں ملک تاخت

بے سیدان صحیح النسب رسیدند دروے ز ملک عرب
 بے عالمان بخارا نژاد بے زاد و عابد از ہر بلاو
 حکیمان یونان طبیبان روم بے اہل دانش ز ہر مرز و قوم
 دران شہر فرخندہ جمع آمدند ! چو پروانہ بر نور شمع آمدند !

(فتوح السلاطین صفحہ ۹-۱۱۰)

الشمش کے بعد پہلے اس کا بیٹا رکن الدین اور پھر بیٹا رضیہ تخت نشین ہوئے۔ اس کے بعد فتنہ و فساد شروع ہوا جس کے دوران میں کئی بادشاہ تخت پر بٹھائے گئے اور آخر میں اتارے گئے۔ آخر کار الشمس کا چھوٹا بیٹا ناصر الدین محمود تخت نشین ہوا۔ قاضی منہاج سراج نے اس کے بارے میں لکھا ہے :

”وآنچه حق تعالیٰ از اوصاف اولیاء و اخلاق انبیاء در ذات معظم بادشاہ و بادشاہ زادہ و دیبعت نہادہ است ... از تقویٰ و امانت و در ہدایت ... و کم آزاری و انصاف و بردباری و محبت علماء و علم و مودت مشائخ و علم و با دیگر معانی گزیدہ ... باتفاق اہل عصر و ذات یح بادشاہ از سلاطین ایام ماضیہ و ملوک قرون سالفہ فوراً شہر قدیم جمع بنودہ“ (طبقات ناصری صفحہ ۲۰)

ناصر الدین محمود کے بعد ملین بادشاہ ہوا اس کی علمی سرپرستیوں کے بارے میں ضیاء الدین برنی نے لکھا ہے :

وہے حضور علماء و دست بطعام بردے و از علماء در وقت طعام خوردن مسائل دین پر سیدے و در مجلس طعام دانشمندان در پیش او محبت کردند و علماء آخرت و مشائخ ہر جادہ را بنایت حرمت داشتے و بدیدن بزرگان دین در خانہ ہائے ایشان برختے و بعد از نماز جمعہ با چنداں کو کبہ و دبکہ کہ از سوار شدے ، در خانہ مولانا بریلان الدین بلخی فرو آمدے و تعظیم و توقیر اہل عالم ربانی بواجبی محافظت نمودے و قاضی شرف الدین و لایحی و مولانا سراج الدین سنجر و مولانا نجم الدین و مشقی را کہ علماء آخرت بودند تعظیم و حرمت بسیار کردے“ (تاریخ ضیاء برنی صفحہ ۴۶)

آگے چل کر برنی نے عہد ملینی کے مشاہیر علماء کی فہرست دی ہے :

”وہم در عصر بادشاہی سلطان ملین چندین علماء سرآمدہ کہ از نوادہ استادان بودند، بر صدر افتادہ سبق گفتند چنان کہ مولانا بریلان الدین بلخی و مولانا بریلان الدین بزاز و مولانا نجم الدین و مشقی شاگرد مولانا فخر الدین رازی و مولانا سراج الدین سنجر و مولانا شرف الدین دلاویج و صدر جہاں منہاج الدین جوزجانی و قاضی رفیع الدین

گاور دنی وقاضی شمس الدین وراجی وقاضی رکن الدین سامان وقاضی جلال الدین کاشانی پسر قاضی قطب الدین کاشانی و قاضی لشکر وقاضی سدید الدین وقاضی ظہیر الدین وقاضی جلال الدین وچندیں استادان و مفتیان و سرآمدگان کہ از شاگردان و پسران علما و عہد شمسی در گفتن سبقت و پیشین جواب نیتوی معتبر بودند۔ (ایضاً صفحہ ۱۱۱)

عہد یلبنی کے ان مشاہیر علما پر عمومی تبصرہ کرتے ہوئے برنی نے لکھا ہے :

”در جملہ عہد یلبنی مجیدیں استادان و بزرگان کہ یکے از ایشان اقلیہ را باید پر استہ بود۔“ (ایضاً ص ۱۱۲-۱۱۳)

یلبن کے بعد اس کا پوتا کیقباد تخت نشین ہوا وہ تو بڑا عیش پرست تھا مگر اس کا محتار کل

ملک نظام الدین بڑا ستر پرور تھا۔ شہر کے جملہ باکمال اس کے یہاں جمع رہتے تھے۔

ممالیک کے بعد خلجی برسر اقتدار آئے۔ یہ لوگ خود تو عالم نہ تھے، بالخصوص علماء الدین تو اکثر فوجی تھا

مگر تاریخ کا یہ عجوبہ ہے کہ اس کا عہد قرون وسطیٰ کے ہندوستان کی علمی تاریخ میں اپنی نظیر آپ سے نہیں ملتا۔

برنی نے اس کے عہد کے علما کی ایک بڑی طویل فہرست دی ہے :

”قاضی فخر الدین فاقہ وقاضی شرف الدین سمرہابی، ومولانا نصیر الدین غنی ومولانا تاج الدین مقدم ومولانا

ظہیر الدین لنگ وقاضی مغیث الدین بیانا ومولانا رکن الدین سمانی ومولانا تاج الدین کلاہی ومولانا ظہیر الدین بھکری

وقاضی محی الدین کاشانی ومولانا کمال الدین کولی ومولانا وجیہ الدین باتلی ومولانا منہاج الدین قاسمی ومولانا نظام

الدین کلاہی ومولانا نصیر الدین کرہ ومولانا نصیر الدین صابونی ومولانا علاء الدین تاج ومولانا کریم الدین جوہری ومولانا

حجت ملتان قسیم ومولانا حمید الدین مخلص ومولانا برہان الدین بھکری ومولانا افتخار الدین برنی ومولانا حسام الدین

سرخ ومولانا وجیہ الدین لھو ومولانا علاء الدین کرکک ومولانا حسام الدین ابن شادی ومولانا حمید الدین سمانی ومولانا

شہاب الدین ملتان قاسمی ومولانا فخر الدین ہانسوی ومولانا فخر الدین شقاقی ومولانا صلاح الدین سترکی وقاضی زین الدین ناظم

ومولانا وجیہ الدین رازی ومولانا علاء الدین صدر الشریعہ ومولانا میران مارپکک ومولانا نجیب الدین سادی ومولانا

شمس الدین تم ومولانا صدر الدین گندھک ومولانا علاء الدین لاہوری ومولانا شمس الدین یحییٰ وقاضی شمس الدین گاور دنی

ومولانا صدر الدین قاری ومولانا معین الدین لونی ومولانا افتخار الدین رازی ومولانا معز الدین اندھنی ومولانا نجم الدین

استشار۔“ (ایضاً صفحہ ۳۵۲)

یہ تو وہ علما ہیں جن سے ضیاء الدین برنی واقف تھے۔ ان میں سے بعض کے سامنے انھوں نے تالیف

تلمذ نہ کیا تھا اور بعض کے درس میں حاضر رہ کر ان کی زیارت کی تھی۔ ان کے علاوہ اور بھی بے شمار علماء تھے۔ بہر حال اپنے عہد کے افاضل کی علمیت کے بارے میں برنی نے لکھا ہے :

”و در تمامی عصر علمائی در دارالملک دہلی علماء بودند کہ آنچنان استادان کہ ہر یک علامہ وقت بود، در بخارا و سمرقند و بخارا و مصر و خوارزم و دمشق و تبریز و صفایان در سے دروم و بلخ مسکون نہ باشند۔ در ہر علمے کہ فرض کنند از منقولات و معقولات و تفسیر وفقہ و اصول وفقہ و معقولات و اصول دین و نحو و لغت و معانی و بیہ و کلام و منطق و فنی و شکار و ہر سائے چندیں طالبان علم از استادان سرآمدہ بدرجہ افادت و مستحق جواب دادن فتویٰ می شدند۔ و بعضے از ان استادان در فنون علم و کمالات علوم بدرجہ غزالی و رازی رسیدہ بودند“ (ایضاً صفحہ ۲۵)

تعلق خاندان کے بانی غیاث الدین نے تو صرف چار سال ہی حکومت کی۔ مگر اس کا بیٹا محمد تغلق جس طرح اپنے قہر و سطوت کے لیے مشہور ہے اپنے علم و فضل میں بھی اپنی نظیر نہیں رکھتا تھا۔ علوم متداولہ میں کوئی اس کا مقابلہ نہیں کر سکتا تھا، مگر بدقسمتی سے اسے فلسفہ و معقولات ہی سے دل چسپی تھی۔ برنی نے لکھا ہے :

”و در معقولات فلاسفہ رغبۃ تمام داشت و چیز سے از علم معقول خواندہ بود۔ و در طبیعت او چنان جائے گرفتہ کہ ہر چیز معقول بشنیدے باقیین باور نہ کر دے۔ فی الجملہ کلام فاضل و عالم و شاعر و دہر و ندیم و طبیب را نہرہ آن بونکہ کہ دہلوت سلطان محمد مقدمہ در علم خود بحسب دانش خود تقریر تو اند کر دے“ (ایضاً صفحہ ۲۶)

اور اسی ”معقولات پسندی“ کے نتیجہ میں اس نے بے شمار علماء و مشائخ کو قتل کرایا۔ مگر بااں ہمہ ظلم و تشدد اس کے عہد میں علماء کی تعداد وسیع نہ ہو سکی تھی۔ جن میں سے بعض مشائخ میر حسب ذیل ہیں :

عہد الدین دہلوی، سعد الدین منطقی، علم الدین شیعہ رازی، احمد بن شہاب دہلوی، جمال الدین مغربی حیا الدین بخشی، معین الدین عمرانی، تلح الدین خوارزمی، معین الدین باخترزی، محمد بن شمس نعمانی، شمس الدین دامغانی، محمد بن برہان ہانسوی، فخر الدین عثمان ملیباری، عز الدین زبیری، وجیہ الدین بیاضی، قاضی خاں کمال الدین ساما لوی، کریم الدین سمرقندی، فصیح الدین ہروی، فخر الدین نساوی، عہد الدین غوری، عقیف الدین کاشانی، عثمان

لہ از بہت آنکہ معقولات فلاسفہ کہ مایہ تسامت و سنگدلی است تمامی دل اورا فرو گرفتہ بود.... سیاست مسلمانان و قتل موحداں غورے و طبیعت او گشتہ و چندیں علماء و مشائخ و سادات و صوفیان و قلندران و نویسندگان و لشکریاں را سیاست فرمودہ و آنکہ روزے و ہفتہ نمی گزشت کہ خون چندیں مسلمانان نمی ریختند و جوئے خون پیش و اخول در سراغی ماندند از اثر تسادات علم معقولات و از فقدان اعتقاد علم منقولات بود“ (تاریخ برنی صفحہ ۲۶-۲۷)

بنناؤ و ملتانی، شمس الدین چند بیروی، عبدالدین دہلوی، عبدالعزیز ارویل، بدر الدین معبری، دانیال بن حسن سترکھی، قاضی رکن الدین کاشانی، شہاب الدین زایدی، صدر الدین بھکری وغیرہم۔

ان میں زیادہ شہرت مولانا معین الدین عمرانی کو ہوئی، وہ استاد شہر دہلی کہلاتے تھے۔ محمد تغلق نے انھیں کو شیراز قاضی عضد الدین الایچی (مصنف ”المواقف فی الکلام“) کو بلانے کے لیے بھیجا تھا۔ مگر ابوالسحاق انجو والی شیراز کے احسانات نے انھیں ہندوستان نہیں آنے دیا، چنانچہ میر فلام علی آزاد نے ”سبحۃ المرجان“ میں لکھا ہے:

ارسلد السلطان محمد بن تغلق شاہ والی الهند المتوفی سنہ ثنیتین وخمسین وسبعمائۃ
الی القاضی عضد الدین الایچی بشیرانہ الحنف الیہ ہدایا غیر محصورۃ والقس بالهند قد
واستسقی لہذا اللارض غیومہ فامسکہ السلطان ابوالسحاق ورج تفتیدہ بسلسۃ الاحمان
علی الاطلاق۔ (سبحۃ المرجان)

”سلطان محمد بن تغلق شاہ والی ہند (متوفی ۷۵۲ھ) نے انھیں (معین الدین عمرانی کو) قاضی عضد الدین الایچی کے پاس بے شمار ہدایا تحفہ کے ساتھ بھیجا تھا اور ان سے ہندوستان تشریف لانے اور اس سرزمین کو اپنے فیض سے سیراب کرنے کی درخواست کی تھی۔ لیکن سلطان ابوالسحاق انجو نے انھیں روک لیا اور ان کے پاؤں میں اپنے احسان کی زنجیریں ڈال دیں۔“

قاضی عضد الدین الایچی کی ”المواقف“ علم کلام کی ادبیات عالیہ میں محسوب ہوتی ہے۔ چنانچہ مصنف اور تصنیف کے بارے میں خواجہ حافظ کہتے ہیں:

وگر شمشادہ دانش عضد کہ سنشیں بنائے کارمواقف بنام شاہ ہناد

بہت سے ملوک و سلاطین اس کتاب کو اپنے نام معنون کرنا چاہتے تھے، جس کی طرف قاضی عضد نے ”المواقف“ کے دیباچہ میں ”خاطبیہا“ کے ذریعہ اشارہ کیا ہے۔ ان ”خاطبیہا“ (طلبگاروں) میں محمد بن تغلق بھی تھا، چنانچہ میر سید شریف جرجانی نے ”شرح المواقف“ کے اندر اس ”خاطبیہا“ کی شرح میں لکھا ہے:

”ومن جملة خاطبیہا سلطان الهند محمد شاہ الجونہ۔“

”اور اس کتاب کے طلبگاروں میں سے ایک طلبگار (جو اپنے نام پر اسے معنون کرنا چاہتا تھا) محمد تغلق

بھی تھا۔“

اسی طرح شیخ عبدالحق محدث دہلوی نے اخبار الاخبار میں لکھا ہے :

”چنین گویند کہ سلطان محمد تغلق کہ قاضی عضد را بدیدار ہندوستان طلبیدہ و تو شیخ متن موافق بناؤ
التماس نمودہ، ہم مولانا تے مذکور را فرستادہ بودہ آثار فضل و دانش ازوے از انجا بطہور آمدہ۔“

(اخبار الاخبار صفحہ ۱۴۴)

لیکن قاضی عضد نے علم کلام کا یہ شاہکار ابوالحسن انجوہی کے نام پر معنون کیا۔ بہر حال اس سے محمد تغلق
کے علمی رجحان کا پتہ چلتا ہے۔

محمد تغلق کے بعد فیروز تغلق تخت نشین ہوا۔ وہ نہ تو اپنے پیشرو کی طرح سفاک تھا اور نہ ایسا جید عالم
پھر بھی اس نے علمی سرپرستی کی سابقہ روایات کو جاری رکھا بہت سے مدرسے بنوائے۔ پہلے مدرسوں کی
تجدید کرائی، اور علما و مدرسین کے مدد معاش کے لیے بہت سے گھاؤں وقف کیے۔ چنانچہ نظام الدین
ہروی ”طبقات اکبری“ میں لکھتا ہے :

”و آنچه از بنا، عمارات و بقاع خبر او یافته شد باین شرح است مدرسہ ۳۰ عدد .. دہر ہر یک از
عمارات وقف ناجا نوشتہ و موقوفات برائے تعین ساختہ و اہل خدمت بچیج مساجد و مدارس و خوافق و حمام
و چاہ معین ساختہ و وظیفہ فرا دادہ و تفصیل اس کا دور دراز است“ (طبقات اکبری ص ۱۲۱)

ان میں دو مدرسے بہت زیادہ مشہور تھے: مدرسہ فیروز شاہی جہاں کی صدارت اس نے مولانا جلال الدین رومی کو جو
قطب الدین رازی کے شاگرد تھے لے تفویض کی اور اس کے مقابل بالا بند سیری کا مدرسہ جہاں مولانا
نجم الدین سمرقانی کو صدارت مقرر کیا تھا۔

مدرسہ فیروز شاہی کے بارے میں برنی نے لکھا ہے :

”و دوم از بنا ہائے مبارک خداوند عالم مدرسہ فیروز شاہی است کہ بس بوالعجب عمارت بر سر حوض
مطافی بنا شدہ است و عمارت مدرسہ مذکور از رفعت گنبد با و شیرینی عمارتہا و موازین صحنہا و لطافت
نشت جاہلہ محل ہائے مروج و صفہائے دلا ویز گوئے لطافت از عمارت ہائے کہ در عالم معروف است
زیادہ است و عجب عمارتے دیوالعجب بنائے کہ ہر کہ از میمان و مسافران در مدرسہ فیروز شاہی درمی آید ،

لے چنانچہ شیخ عبدالحق ”اخبار الاخبار“ ص ۵۰ کے اندر سید یوسف بن سید جمال الحیاتی کے تذکرے میں لکھتے ہیں :

”لو شاگرد او مولانا جلال الدین رومی است کہ از تلامذہ مولانا قطب الدین رازی شاخ شمسیدہ و مطالع است۔“

ہم چنین تصویری کند کہ در بہشت درآمرہ و یاد در فردوس اعلیٰ جائے یافتہ... مولانا جلال الدین رومیؒ کی بس استاد نے تفہیم است و اما در منصب افادت سابق علوم دینی کی گوید و متعلمان را ہموارہ تعلیم می کند و تفسیر و حدیث و فقہ می خوانند“ لہ

اسی طرح انھوں نے مدرسہ بالابند سیری کی تعریف میں فرمایا ہے:

”بسم ثنائے مبارک سلطان فیروز شاہی در دارالملک دہلی عمارت بالابند سیری است... در این ایام در آنجا از عواطف بادشاہ اسلام درسی معظم نباشدہ و مولانا سید لائتہ و العلما نجم الملتہ والدین سمرقندی را کہ از نوادہ اساتذہ است در ان عمارت مبارک مدرس گشتہ و او را وہبہ و اورا و انعام تعیین شدہ و چنین متعلمان را آنجا نان کردہ اند و ہر روز بخدمت استاد مذکور علوم دینی درس می کنند۔ و ہموارہ بدعائے مزید عمر بادشاہ مشغول می باشند۔“ (تاریخ ضیاء ربیع ص ۵۶۴)

مولانا جلال الدین رومیؒ جو مدرسہ فیروز شاہی کے صدر تھے، اُن کی تعریف میں مطہر کتب ہے:

گفتم این عالم آفاق جلال الدین است رومی آں کز نسبش ہے کند در دم فخر
راوی ہفت قرأت سند چارہ علم شاہ پنج سن مفتی مذہب ہر چار
گر بخوابی مثنوی سحر حلال سخنش! یک زمان گوش دل ہوش بقولش بسیار
پس شنیدیم ز گفتارش انواع علوم اخذ کردیم ز تفسیر اصول و اخبار

ان دو فاضلوں کے علاوہ اور بھی باکمال تھے جیسے قاضی جلال الدین کمرانی، مولانا شمس الدین باختری، شیخ یوسف چشتی، شیخ یوسف بن جہاں ملتانوی وغیرہم۔ امرا و فیروز شاہی میں تاتار خاں اور اعز الدین خالہ خانی اپنے ذوق علم و علما نوازی کے لیے تاریخ میں خاص طور سے مشہور ہیں۔ تاتار خاں خود عالم تحریر تھا شمس سراج عقیف نے تاریخ فیروز شاہی میں لکھا ہے کہ ”وہ تفسیر تاتار خانی“ کا مصنف تھے۔ لیکن اس کا نام ”دفاولتہ تاتار خانہ“ کے لیے مشہور ہے۔ جسے مولانا عالم بن علاء

لہ تاریخ فیروز شاہی از برقی صفحہ ۵۶۲، ۵۶۴۔

۲ ”مدام علی الدوام در صحبت تاتار خاں اہل عظام علمائے کرام و مشائخ خوش نام می بودند۔ تفسیر تاتار خانی کہ در جہاں مشہور است، اُن تفسیر جمع کردہ تاتار خاں بود چنیں گویند راویان روایات و حاکمان حکایات کہ تاتار خاں خواست کہ تفسیرے مفصل مرتب کند، تمام تفاسیر را جمع کنا بندہ جماعت علماء را حاضر گردانیدہ۔ در ہر (باقی بر صفحہ ۳۰)

اندرپتی نے محیط بُہرائی، ذخیرہ خانیہ اور ظہیریہ کی مدد سے ابواب ہدایہ کے پہنچ پر مدون کیا تھا۔ فیروز شاہ کی خواہش تھی کہ حنفی فقہ کا یہ شاہکار اس کے نام پر معنون ہو، مگر یہ شرف ازل سے تاتار خاں کے نصیب میں مقدر ہو چکا تھا اور ہر چند کہ مصنف نے اس کا نام ”زاد السفر“ رکھا مگر کوئی اس نام سے اس کو نہیں جانتا۔ سب فتاویٰ تاتار خانیہ ہی کہتے ہیں۔ اعز الدین خالد خانی نے حکمت طبعی اور نجوم وغیرہ میں ایک کتاب ”دلائل فیروز شاہی“ کے نام سے تصنیف کی تھی۔ مگر کوٹ کے مال غنیمت میں ایک سنسکرت کتاب ”بارہی سنگھتا“ ملی تھی۔ اس کا ترجمہ فیروز تغلق کے ایماء سے مولانا عبدالعزیز دہلوی نے کیا تھا۔

خود مختار سلطنتوں کا قیام

فیروز تغلق کی وفات کے کچھ ہی دن بعد تیمور نے حملہ کیا جس سے ملک کی سالمیت پارہ پارہ ہو گئی، مگر انتشار اور طوائف الملوکی کی ابتداء تو خود محمد تغلق ہی کے زمانہ سے ہو چکی تھی۔ سب سے پہلے دکن کی بہمنی حکومت کی بنیاد پڑی۔ جہاں حسن گنگوہی بہمنی اور اس کی اولاد (بقیہ حاشیہ صفحہ ۲۹) آیتے وکلاء آل قدر مفسران گذشتہ کہ اختلاف نوشتہ بودند تاتار خاں آل جمیع اختلاف در تفسیر خویش نوشتہ بود و برائے تالیف تفسیر بدل و جان شست و در ہر یک اختلاف حوالہ بدل صاحب تفسیر کردہ۔ کوئی جملہ تفسیر در ہر یک تفسیر جمع گردانیدہ۔ چوں آل تفسیر مرتب گشتہ تاتار خاں آل تفسیر را تفسیر تاتار خانی نام داشتہ۔“ (تاریخ فیروز شاہی از شمس سراج عقیف صفحہ ۳۹۱، ۳۹۲)

”وہم چنیں خاں اعظم طالب دیں یک فتاویٰ راست کنائیدہ۔ و آن بریں نوع بود کہ جملہ نسخ فتاویٰ شہر دہلی بر خویش جمع کردہ ہر مسئلہ و در ہر کلمہ کہ اختلاف ہر یک مفتی است، و فتاویٰ خود نوشتہ و آن را فتاویٰ تاتار خانی نام داشتہ و اختلاف ہر یک مفتی حوالہ بصاحب آل فتاویٰ کردہ۔ این چنیں فتاویٰ موازنہ سی جلد مرتب شدن“ (ایضاً ص ۳۹۲)

۱۔ نیز مہتمم الخواطر جلد ثانی ص ۶۷

۲۔ طبقات اکبری مطبوعہ نول کشور پریس، ص ۱۱۷

۳۔ اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ حبیب گنج میں تھا۔ اب غالباً آزاد لائبریری مسلم یونیورسٹی

علی گڑھ میں ہے۔

نے ۷۴۸ھ سے ۹۳۴ھ تک سلطنت کی۔ اس کے بعد غدار امراء نے ملک کو پانچ حصوں میں بانٹ لیا۔

۷۷۶ھ میں جون پور کی حکومت کا آغاز ہوا جہاں کچھ دن بعد شرقی خاندان نے خود بخود کا اعلان کر دیا۔ اور ۸۸۱ھ تک پورب میں فرماں روائی کرتے رہے۔

مالوہ اور مندو کی مستقل حکومت ۷۷۸ھ میں قائم ہوئی، اور ۹۷۹ھ تک باقی رہی جبکہ اکبر نے اسے فتح کر کے سلطنت مغلیہ میں شامل کیا۔

گجرات کی سلطنت ۷۹۴ھ سے شروع ہو کر ۹۹۱ھ تک باقی رہی۔ اسے بھی اکبر نے اپنی سلطنت میں شامل کر لیا۔

ان کے علاوہ خاندیش، بنگال، سنرھ، ملتان اور مالا بار میں بھی مقامی حکومتیں قائم ہو گئیں۔

مگر اس طوائف الملوکی کا یہ فائدہ ضرور ہوا کہ ہر سلطنت اپنی جبکہ علم و ادب کی سرپرستی کے لیے کوشش کرنے لگی اور سلاطین وقت علماء و فضلاء کی تربیت میں ایک دوسرے سے گویے مسبقیت لے جانے پر اصرار کرنے لگے۔

اس عہد کی سب سے بارونق اسلامی سلطنت گجرات تھی۔ یہاں کے حکمرانوں میں احمد شاہ (۸۱۲-۱۲۵) اور محمود سیکو (۸۶۲-۹۱۷) اپنی معارف پروری کے لیے مشہور ہیں۔ اس سلطنت کا خاص کارنامہ ”فتاویٰ حمادیہ“ کی تدوین ہے جسے قاضی حماد الدین گجراتی کے ایما سے مفتی رکن الدین ناگوری اور ان کے صاحبزادے مفتی داؤد نے مرتب کیا۔ دوسرے علما میں شیخ تلح الدین نہروالی، شیخ حسین بن محمد ہڑوچی، شیخ حسن بن محمد گجراتی، شیخ سراج الدین گجراتی، قاضی علم الدین شاہی، مولانا قاسم بن محمد گجراتی، شیخ کبیر الدین ناگوری، شیخ محمد بن حسین پٹنی، قاضی علی بن عبد الملک گجراتی، شیخ محمود بن محمد گجراتی ان کے شاگرد شیخ راج بن داؤد محدث، مولانا محمد بن تاج (تاج العلماء)، مولانا حبیب اللہ گجراتی، مولانا شمس الدین محمد بن محمد گجراتی، مولانا صد رجاں گجراتی مشہور ہیں۔ ان کے علاوہ عرب و عجم کے علما نے بھی آکر دربار احمد آباد کی رونق بڑھائی۔ ان میں محقق دوانی کے تلامذہ ابو الفضل گاڈرونی، ابو الفضل استر آبادی اور ملا عماد طابعی خاص طور پر مشہور تھے۔ ان کی وجہ سے اس دربار میں معقولات کی گرم بازاری ہوئی، وزیر عبدالعزیز ابو الفضل گاڈرونی ہی کا شاگرد تھا۔

اس عہد کی دوسری باشکست سلطنت دکن کی دولت بہمنیہ تھی یہ بہمنی سلاطین میں فیروز شاہ بہمنی -
(۸۰۰-۸۲۵) احمد شاہ بہمنی (۸۲۵-۸۳۸) اور علاؤ الدین بہمنی علم و ادب کی سرپرستی کے لیے شہور ہیں۔
فیروز شاہ نے فضل اللہ بن فیض اللہ سے جو علامہ سعد الدین تفتازانی کے شاگرد تھے، کسب علم کیا تھا۔ وہ
اپنے عہد کا جید عالم تھا اور باوجود مشاغل حکومت کے ہفتہ میں تین دن تفسیر زاہدی، شرح مقاصد، مطول،
شرح تذکرہ اور تحریر اقلیدس کا طلبہ کو درس دیا کرتا تھا۔ اس نے بالا گھاٹ کے پاس رصد گاہ بنوانے کا بھی
ارادہ کیا تھا، مگر بعض وجوہ سے یہ منصوبہ تکمیل کو نہ پہنچ سکا۔ مشاہیر علماء میں شیخ حسین بن محمد دہلوی، قاضی
ابراہیم بن فتح اللہ ملتانی، مولانا عبد الغنی مندوی، قاضی فخر الدین ملتانی، شیخ محمد بن عین الدین بیجاپوری اور
مولانا نجم الدین گلبرگوی خاص طور سے قابل ذکر ہیں۔ لیکن قبول عام شیخ علاء الدین علی بن احمد المہامنیؒ کو
فصیب ہوا۔ اُن کی ”تبصیر الرحمن وتیسیر المنان“ تفسیری ادب میں خاص مقام رکھتی ہے۔

ملتان کا علاقہ زرخیز تو نہیں رہا مگر ہمیشہ سے مہم خیز ضرور رہا ہے۔ یہاں کے علماء میں سے مولانا
شہداء الدین اپنے وطن میں تکمیل کرنے کے بعد ایران گئے، جہاں میر سید شریف جرجانیؒ کے سامنے زانوئے
تلمذہ کیا۔ واپس آکر اس علاقہ میں معقولات کی تعلیم کو رواج دیا۔ اُن کے شاگرد مولانا فتح اللہ اور مولانا
سما الدین تھے۔ اول الذکر کے شاگرد مولانا عبد اللہ طہنی اور مولانا عزیز اللہ ملتانی تھے۔ اُن کے بارے
میں وزیر عماد الملک نوک نے شاہ حسین بادشاہ ملتان سے کہا تھا۔

”فاما مملکت ملتان مہم خیز است چہ ہر کان ملتان ہر جا کہ رفتند معزز و محترم گشتند... (از طبقہ علماء اش
مولانا فتح اللہ و شاگرد مولانا عزیز اللہ از خاک ملتان مخلوق شدہ اند کہ اکثر ہندوستان بوجہ ایں عزیزان افتخار
کنند۔“ (تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۳۲۷-۳۲۸)

لے ”واز برکت میر فضل اللہ انجو کہ از شاگردان خوب ملا سعد الدین تفتازانی است، آل شہنشاہ بے نظیر ایں ہمہ
کسب حیثیت و دفیلت نمودہ بود۔“ (تاریخ فرشتہ جلد اول ص ۳۰۸)
۱۰ ویں ہفتہ سرور، شنبہ و دو شنبہ و چار شنبہ درس می گفت۔ بدیں تفصیل زاہدی و شرح تذکرہ در بیاضی و شرح مقاصد
در کلام و تحریر اقلیدس در ہندسہ و مطول ملا سعد الدین در علم معانی و بیان (ایضاً صفحہ ۳۰۸)

۱۱ ویں ۸۱۰ھ عشر عثمان مات سلطان فیروز شاہ... حکم فرمود کہ در بالا گھاٹ دولت آباد رصد بندند... لیکن بنابر
بر بعض امور... رصد تمام نہ شد و اُن کا رونا تمام بہاند۔“

مولانا عبد اللہ تلمبئی اور مولانا عزیز اللہ ملتانی ہی نے دہلی آکر یہاں معقولات کی تعلیم کو ترقی دی ورنہ اس سے پہلے ہندوستان کے اندر کلام میں ”شرح صحائف“ اور منطق میں ”شرح شمس“ (قطبی) سے زیادہ کی تعلیم کا رواج نہ تھا جیسا کہ بدایونی نے لکھا ہے :

”واذ جملہ علمائے کبار در زمان سکندرشہخ عبداللہ تلمبئی در سنجھل بودند۔ و ایں ہر دو عزیز ہنگام خرابی ملتان ہندوستان آمدہ علم معقول را در ایں دیار رواج دادند۔ و قبل ازیں بغیر شرح شمس و شرح صحائف از علم منطق و کلام در ہند شائع نہ بود۔“ (منتخب التواریخ جلد اول صفحہ ۳۳۳)

اسی طرح مولانا سمار الدین بھی ملتان چھوڑ کر پہلے بیانہ اور پھر دہلی پہنچے۔ چنانچہ شیخ عبدالحق محدث دہلوی نے لکھا ہے :

”از ملتان بنا بر بعضے وقائع کہ در ایں دیار واقع شدہ برآمد۔“ (اخبار الاحیاء صفحہ ۲۱۱)

دوسرے صوبوں کی سیاسی و ثقافتی تاریخ موجب قطوئل ہوگی۔ اس لیے صرف نظر کیا جاتا ہے۔ البتہ جون پور کی تاریخ تفصیل سے بیان کی جا رہی ہے۔

دہلی کی ثقافتی روایات کا تسلسل

آٹھویں صدی کے آغاز میں دہلی کے اندر جو مشاہیر علمائے اُن کی فہرست بحوالہ برنی علماء الدین کے زمانہ کے سلسلے میں اوپر بیان ہو چکی ہے۔ ان میں مولانا ظہیر الدین بھکری بھی تھے۔ ان کے تلامذہ میں مولانا شمس الدین بکچی خاص طور سے مشہور ہیں۔ صاحب ”اخبار الاحیاء“ لکھتے ہیں :

”مولانا شمس الدین بکچی قدس سرہ... از مشاہیر علمائے شہر بود۔ بیشتر مردم شہر در تلمذ بوسے انتساب کے فرزند و بال نسبت مفتخر و متبع می بودند۔ از اودھ بدہلی از برائے تحصیل علم رو آورہ بود... دوسرے بے نام مولانا صد الدین نادہ بنی مدت شیخ (شیخ نظام الدین اولیاء) آمد و شیخ پر سید : در شہر می باشند و چیزے تعلیم کنید ؛ گفتند کہ بے حدت مولانا ظہیر الدین بھکری اصول بزودی می خوانیم۔“ (صفحہ ۹)

مولانا شمس الدین بکچی اس سے پہلے اودھ میں مولانا فرید الدین شافعی کے درس میں حاضر ہوا کرتے تھے۔ چنانچہ شیخ عبدالحق نے مولانا غلام الدین نیلی کے تذکرہ میں بھی لکھا ہے :

”مولانا غلام الدین نیلی از علمائے اودھ بود... پیش مولانا فرید الدین شافعی کہ شیخ الاسلام اودھ بود کشف می خواند، مولانا شمس الدین بکچی و علمائے اودھ سامع بودند۔“ (اخبار الاحیاء صفحہ ۹۳)

مولانا شمس الدین دہلوی کے عقیدت مندوں میں شیخ نصیر الدین محمود چراغ دہلی بھی تھے۔ جنہوں نے ان کی تعریف میں لکھا تھا۔

سالت العلم من احبک حقا فقال العلم شمس الدین عجمی

حضرت شیخ نصیر الدین چراغ دہلی کے سلسلے میں طلب علم پر بہت زیادہ زور دیا جاتا تھا، چنانچہ شیخ عبدالحی محدث دہلوی نے لکھا ہے :

”طریقہ شیخ نصیر الدین محمود اکثر خلفائے ایشاں میں بود۔ وصیت او بطلابان اشتغال علم و حفظ شریعت بود۔ گفتے : فکر در یک مسئلہ شرعی فضل دارد بر ہزار رکعتے کہ مشوب بعجب و ریاء کنند“ (اخبار الاخبار ص ۱۵) یہی وجہ ہے کہ اکثر علماء شہر ان سے عقیدت رکھتے تھے۔ ان میں تین بزرگ خاص طور سے مشہور ہیں۔ قاضی عبدالمقتدر شریعی، مولانا خواجگی اور مولانا احمد تھانیسری۔

قاضی عبدالمقتدر کے بارے میں صاحب اخبار الاخبار لکھتے ہیں :

”قاضی عبدالمقتدر رحمہ اللہ علیہ ابن قاضی رکن الدین الشریعی الکندی خلیفہ شیخ نصیر الدین محمود است فیاض بود، درویش کامل، استاد قاضی شہاب الدین ست و بنایت فصیح و بلیغ بود و قصائد و غزل دارد بزبان عربی قصیدہ او کہ در معارضہ لامیہ العجم گفتہ است ولالت دارد بر کمال فصاحت او۔ و ائم درس می گفت و با فادہ علم مشغول بود۔“ (ایضاً صفحہ ۱۵۰)

اسی طرح میر غلام علی آزاد نے ”ماثر الکرام“ میں لکھا ہے :

”سر آمد روزگار و در فضائل صوری و معنوی عظیم الاقتدار است۔“

اسی طرح انھوں نے ”سبۃ المرجان“ میں لکھا ہے :

”هو عالم مقتدر علی العلوم الصوریہ و المعنویہ و کوکب دوی انوار الافاق بالوامع

القدسیہ۔“

حضرت چراغ دہلی ہمیشہ طلب علم کے لیے ان کی ہمت افزائی کرتے رہتے تھے۔ صاحب اخبار الاخبار لکھتے ہیں :

”گویند کہ دسے در آوان طالب علمی پیش شیخ نصیر الدین محمودی رفت و بحث می کرد و شیخ اورا و بختائے اورا

نیکو دوست داشتے و اورا تخریص کر دے بر تحصیل علم تا انجام کار مرید شیخ شد۔ (اخبار الاخیار صفحہ ۱۵)
 قاضی عبدالقدیر نے اٹھاسی سال کی عمر میں ۷۹۱ھ کے اندر وفات پائی۔ اُن کے ارشد تلامذہ
 میں اُن کے پوتے شیخ ابو الفتح بن عبدالحی اور ملک العلماء قاضی شہاب الدین تھے۔ یہ دونوں بزرگ فتنہ
 تیموری کے زمانہ میں جون پور چلے گئے تھے۔

مولانا معین الدین عمرانی اپنے عہد میں علمائے دہلی کے استاد تھے۔ آزاد بلگرامی نے اُن کے
 بارے میں لکھا ہے :

”از علماء فحول و جملہ فروع و اصول بود و استاد شہر دہلی رحمۃ اللہ تعالیٰ“ لہ

اسی طرح سب سے المرجان میں لکھتے ہیں :

”هو الممداد علیہ للافاضل و المشار الیہ بالامام و قیم التدیس فی دہلی المحمدیة والمنوط
 بہ مہماتہ المعقولة والمحسوسة“ لہ

”افاضل شہر کو اُن پر اعتماد ہے۔ انھیں کی طرف شہرت کی انگلیاں اٹھتی ہیں۔ شہر دہلی میں درس و
 تدیس کے وہی ذمہ دار ہیں اور علوم معقولہ و محسوسہ کی تعلیم کے اہم امور انھیں سے متعلق ہیں“
 سلطان محمد تغلق نے انھیں قاضی عند الدین الایچی کے بلانے کے لیے شیراز بھیجا تھا۔ اس کا
 تذکرہ اوپر آچکا ہے۔ قاضی عند الدین نہیں آئے مگر مولانا معین الدین عمرانی وہاں اپنی علمیت کی دھاک
 بٹھال آئے۔ آزاد بلگرامی لکھتے ہیں :

”مولانا معین الدین عمرانی وقتے کہ بہ خط شیراز وارد شد، در آنجا آثار فضل و دانش از وہ بہرہ ور رسید و بہ
 مزید اعزاز و اکرام اختصاض یافت“ لہ

مولانا معین الدین عمرانی کے شاگرد و مرید مولانا خواجگی تھے۔ صاحب ”اخبار الاخیار“ لکھتے ہیں :
 ”مولانا خواجگی رحمۃ اللہ علیہ مرید و خلیفہ شیخ نصیر الدین محمود شاگرد مولانا معین الدین عمرانی و استاد قاضی
 شہاب الدین است“ لہ

لہ مآثر الکرام صفحہ ۱۸۲۔ اسی طرح اخبار الاخیار صفحہ ۱۲۲ میں ہے :- ”مولانا معین الدین عمرانی دانشمند

عظیم و استاد شہر بود۔ حواشی کنند و حسامی و مفتاح تصنیف اورست۔“

لہ اخبار الاخیار صفحہ ۱۲۳

لہ مآثر الکرام صفحہ ۱۸۵

لہ سب سے المرجان

مولانا معین الدین عمرانی کو صوفیائے کرام سے کوئی عقیدت نہ تھی۔ اتفاقاً کھانسی کی شکایت نے یہ شدت اختیار کی کہ اطباء نے جواب دے دیا۔ مجبوراً شاگرد رشید کے اصرار سے حضرت شاہ چراغ دہلوی کی خدمت میں حاضر ہوئے اور ان کے یمن و برکت سے شفا پائی۔ بہر حال مولانا خواجگی شیخ نصیر الدین چراغ دہلی کے سلسلہ کے مطابق درس و تدریس میں زندگی بسر کرتے تھے۔ آزاد بلگرامی لکھتے ہیں۔
 ”وہ طریقہ اثیقہ حضرت مرشد و برادران طریقت قدس اللہ اسرارہم مشغول درس پیش گرفت۔ ہموارہ

بدانش آموزی می پرداخت و طائفہ تحصیلیاں را از سرمایہ علوم بہرہ مندی ساخت۔“
 حملہ تیموریہ سے کچھ پہلے میر سید محمد گیسو دراز نے ایک خواب دیکھا تھا جس میں تیموری حملے کا اندازہ تھا۔ اکثر علماء و صلیحاء نے اس اندازہ سے متنبہ ہو کر دہلی کو چھوڑ دیا اور دوسرے شہروں میں چلے گئے۔ انھیں میں مولانا خواجگی بھی تھے وہ بھی اپنے شاگرد رشید قاضی شہاب الدین کے ہمراہ دہلی چھوڑ کر کالپی پہنچے۔ بعد میں قاضی شہاب الدین توجون پور چلے گئے مگر مولانا خواجگی وہیں ٹھہر گئے اور ۸۰۹ھ میں وہیں وفات پائی۔

مولانا احمد نظامی سہری بھی حضرت چراغ دہلی کے مرید تھے اور مولانا خواجگی سے طریقہ سواخاۃ رکھتے تھے مگر فرت تیموری کے زمانہ میں دہلی ہی میں ٹھہرے رہے۔ تیموری سپاہ نے جب شہر کو لوٹا تو انھیں بھی متعلقین کے ساتھ قید کر کے لے گئے۔ کچھ دن بعد رہا ہوئے اور تیمور کے دربار میں پہنچے۔ وہاں ان سے اور شیخ الاسلام سے جو صاحب ہدایہ کے پوتے ہوتے تھے نشست میں تقدم و تاخر کے معاملے میں گفتگو ہوئی۔ تیمور نے بنیرہ ہدایہ کی جنبہ داری کی اور کہا، آپ کو معلوم ہے یہ صاحب ہدایہ (مولانا برہان الدین مرغینانی) کے پوتے ہیں۔ مولانا احمد نے بہر حستہ جواب دیا۔ کوئی بات نہیں، آخر آپ کے جد امجد سے بھی تو ہدایہ میں جابجا غلطیاں ہوئی ہیں۔ اگر اس سے بھی ایک غلطی ہوئی تو کیا ہرج ہے شیخ الاسلام کو بڑا ناگوار ہوا اور انھوں نے مطالبہ کیا بتائیے میرے دادا سے کیا غلطیاں ہوئی ہیں۔ اس پر مولانا احمد نے اپنے لڑکوں اور شاگردوں کی طرف اشارہ کیا کہ لیجیے یہ ان اغلاط پر تقریر کرتے ہیں۔ تیمور نے ماوراء النہر کی علمی ناموس کا خیال کر کے اگلی

۱۸۵ آثار الکرام صفحہ ۱۸۵

ملے مولانا خواجگی پیش از آمدن امیر تیمور گورگان بنا ہوا تھا کہ میر سید محمد گیسو دراز دیدہ بودند و از آمدن مغل اخبار نمودہ اندہلی برآمدہ ہوا کہ پانی رسیدہ و متوطن شدہ و رہماں جالسہ بر بد مقبرہ ایشان بہر دل شہر کالپی امت یزار و تیرک بہ (اخبار لاخیر ص ۱۸۵)

مجلس کے نام سے بات ختم کر دی گئی

تیمور سولانا احمد کو بھی دیگر فضلاء ہند کی طرح ماوراء النہر لے جانا چاہتا تھا، وہ راضی نہ ہوئے اور کسی طرح شہر سے نکل کر اپنے اہل و عیال سمیت کاپلی چلے گئے۔ وہاں مولانا خواجگی پہلے ہی سے تھے۔ مولانا احمد نے ان کے ساتھ قدیم طریقہ، مواخاۃ کو مسلک رکھا۔ بعد میں وہیں کاپلی میں وفات پائی۔ مگر ان کے لڑکے جون پور چلے گئے۔ انھوں نے باپ کے طریقہ کو ترک کر دیا، اور ملک العلماء، قاضی شہاب الدین کے ساتھ جو مولانا خواجگی کے سپر معنوی تھے حسد کرنا شروع کیا گئے

جون پور کے شرقی سلاطین کا مورث اعلیٰ ملک سرود تھا، جسے سلطان ناصر الدین محمود شاہ (۷۸۹ھ - ۷۹۶ھ) نے اپنا وزیر بنا کر خواجہ جہاں کا خطاب دیا تھا۔ ناصر الدین کی وفات پر اس کا بیٹا محمود شاہ سریر آرائے سلطنت ہوا۔ اس نے ملک سرود کو "سلطان الشرق" کا خطاب دے کر پورب کا انتظام حکومت اس کے سپرد کیا۔ ملک سرور نے ۸۰۲ھ میں وفات پائی۔ اس کے کوئی اولاد نہ تھی، اس لیے اس کا لے پالک بیٹا ملک قرفعل اس کا جانشین ہوا۔ چونکہ تیمور کے حملہ کے بعد دہلی کی سلطنت بہت زیادہ کمزور ہو گئی تھی، اس لیے ملک قرفعل نے مبارک شاہ کے نام سے اپنی خود مختاری کا اعلان کر دیا۔

مبارک شاہ نے ۸۰۴ھ میں وفات پائی اور اس کا چھوٹا بھائی ابراہیم شاہ شرقی اس کی جگہ تخت حکومت پر متمکن ہوا۔ عرصہ تک وہ بادشاہ دہلی کے ساتھ مصروف پیکار رہا، پہلے تو محمود تغلق اور اس کا وزیر اقبال خاں، ابراہیم شاہ سے جون پور چھیننے کی کوشش کرتے رہے لیکن ۸۱۵ھ کے بعد محمود تغلق کی وفات کے ساتھ تغلق خاندان بھی ختم ہو گیا اور اس کی جگہ سید خاندان کی حکومت قائم ہوئی۔ ابراہیم شاہ نے اس انقلاب کو فال نیک تصور کیا اور لیجر دہلی کی نیت سے چلا۔ مگر اس عرصہ میں خضر خاں نے اپنی قوت و شوکت بڑھالی تھی نیز اسے

لے "محمد دم گھٹ کہ صاحب ہدایہ کہ پند گلاں ایشان بود در چند محل از ہدایہ خطا کردہ است۔ ایشان اگر یک جا خطا کردہ باشند چہ باک شیخ الاسلام در جواب گفت: آں محلہائے خطا کہ امہارت بہ ثبوت باید رسانید مولانا اشارت بفرزندان و شاگردان خود کرد کہ ایشان تقریری کنند۔ امیر تیمور ملاحظہ ناموس کردہ صحبت مجلس دیگر انداخت۔" (ایضاً صفحہ ۱۴۵)

ملے مولانا از انجا بابل و عیال برآمدہ بکاپلی متوطن شد و طریقہ مواخات کہ با مولانا خواجگی بود مسلک می داشتہ اند۔ بیان اولاد ایشان قاضی شہاب الدین کہ شاگرد و فرزند معنوی مولانا خواجگی بود، نفاذ واقع شد۔ قاضی شکوہ ایشان بخدمت مولانا خواجگی نوشتہ استعانت نمود۔" (ایضاً صفحہ ۱۴۵)

تیمور کے جانشینوں کی معاونت کی بھی امید تھی۔ ابراہیم شاہ کو جب اس کا پتہ چلا تو وہ راستہ ہی سے لوٹ آیا اور جون پور آ کر فافہ عام کے کاموں کی تعمیر اور علم و ادب کی سرپرستی میں مشغول ہو گیا۔

ابراہیم شاہ ہی کے زمانہ میں ملک العلماء قاضی شہاب الدین جون پور تشریف لائے۔ ابراہیم شاہ نے ۸۴۰ھ میں وفات پائی اور اس کا بیٹا محمود شاہ جون پور کے تخت پر بیٹھا۔ شروع میں کاپلی کے علاقے میں محمود شاہ خلجی سے بہت زیادہ آویزش رہی۔ مگر شیخ الاسلام پائیلہ کی وساطت سے دونوں میں صلح ہو گئی۔ ۸۵۲ھ میں دہلی کے اندر سید خاندان کے بجائے لودھی خاندان عمران ہوا جس کا پہلا تاجدار بہلول لودھی تھا۔ ابھی وہ اپنی حکومت کو مستحکم بھی نہ کر پایا تھا کہ محمود شاہ تسخیر دہلی کے ارادے سے روانہ ہوا۔ اٹھارے پر بہلول لودھی سے ٹکھیر ہوئی۔ لیکن مقابلے کی نوبت آنے سے پہلے ہی محمود شاہ کا انتقال ہو گیا اور اس کا بیٹا محمد شاہ اس کا جانشین ہوا۔ اس نے بہلول لودھی سے صلح کر لی۔ مگر محمد شاہ کی سفاکی و خونریزی سے امرا ناراض ہو گئے اور اسے قتل کر کے اس کے چھوٹے بھائی حسین شاہ شرقي کو بادشاہ بنایا۔

حسین شاہ نے بہلول لودھی سے صلح کی تجدید کی۔ اس کے بعد فوجی طاقت مستحکم کی۔ پہلے اڑیسہ اور گوالیر میں طاقت آزمائی کی، پھر ملکہ کے کئے سننے میں آ کر دہلی پر حملہ کیا۔ ملکہ دہلی کے آخری سید بادشاہ علاء الدین شاہ کی بیٹی تھی، جسے بہلول نے تخت دہلی سے بے دخل کیا تھا، مگر حسین شاہ کو شکست ہوئی۔ لیکن وہ اس شکست سے بد دل نہیں ہوا اور اگلے سال پھر حملہ آور ہوا۔ اس مرتبہ بھی شکست کھائی۔ باایں ہمہ وہ اپنے ارادے پر ڈٹا رہا اور دو مرتبہ پھر دہلی پر حملہ کیا، لیکن دونوں بار شکست ہی نصیب ہوئی۔ آخری مرتبہ بہلول لودھی نے جون پور تک اس کا پیچھا کیا۔ حسین شاہ بہار بھاگ گیا، اور بہلول نے اپنے بیٹے بارک شاہ کو جون پور کی حکومت پر مقرر کیا۔ اس طرح ۸۸۱ھ میں شرقي خاندان کی حکومت جون پور سے ختم ہوئی۔

۱۰ بار دیگر مقصد تسخیر دہلی ازدار الملک خود رواں شد و بعد از کوچ چند از راد برگشتہ بدالعلم جون پور آمد و بصحبت علماء و مشائخ و تعمیر ولایت و تکثیر ذراعت مشغول شد“ (تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۳۰۶)

۱۰ ایضاً صفحہ ۳۰۷، ۳۰۸